

Univerzita Karlova
Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Kateřina Veselá

KONTRASTIVNÍ ZÁKLAD V ČEŠTINĚ

CONTRASTIVE TOPICS IN CZECH

Vedoucí práce: prof. PhDr. Eva Hajičová, DrSc.

Oponent práce: prof. PhDr. Oldřich Uličný, DrSc.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně a že jsem uvedla všechny použité prameny a literaturu.

V Praze dne 14. 8. 2007

Kateřina Veselá *Kateřina Veselá*

OBSAH

1	ÚVOD.....	6
1.1	Co je kontrastivní základ.....	7
1.2	Dosavadní zkoumání kontrastivního základu.....	9
1.2.1	Kontrastivní základ v českém výzkumu aktuálního členění.....	9
1.2.2	Kontrastivní základ v kontextu světové lingvistiky.....	11
1.2.2.1	Kontrastivní přízvuk.....	12
1.2.2.2	Kontrast v informační struktuře.....	12
1.2.2.3	Funkční generativní popis.....	13
1.3	PDT jako zdroj dat a jeho zpracování.....	17
1.3.1	Anotační konvence a terminologie.....	17
1.3.2	Popis dat.....	18
1.3.2.1	Roviny anotace	19
1.3.2.2	Počty jednotek.....	19
1.3.2.3	Zdroje.....	20
1.3.3	Anotace aktuálního členění v korpusu.....	20
1.3.3.1	Průběh anotace.....	20
1.3.3.2	Zásady anotace aktuálního členění.....	23
1.3.3.3	Kontextová zapojenost.....	24
1.3.3.4	Výpovědní dynamičnost.....	26
2	KONTRASTIVNÍ ZÁKLAD V AKTUÁLNÍM ČLENĚNÍ VĚTY.....	27
2.1	Kontextová zapojenost.....	27
2.1.1	Výběr z množiny alternativ.....	28
2.1.1.1	Explicitnost množiny alternativ.....	29
2.1.1.2	Velikost množiny alternativ.....	32
2.1.1.3	Rozčlenění množiny alternativ.....	34
2.1.1.4	Síla kontrastu a její škálování.....	34
2.1.1.4.1	Explicitní jednoprvková množina alternativ.....	35
2.1.1.4.2	Explicitní množina alternativ o malém počtu prvků.....	35
2.1.1.4.3	Implicitní množina alternativ o malém počtu prvků.....	36
2.1.1.4.4	Explicitní množina alternativ o větším počtu prvků.....	36
2.1.1.4.5	Implicitní množina alternativ o na větším textovém úseku.....	37
2.1.1.4.6	Nerozčleněná implicitní množina alternativ – nové téma.....	37
2.1.2	Povrchové signály kontrastivního základu ve větě.....	39
2.1.2.1	Použití silného tvaru osobního zájmena v kontrastivním základu.....	39
2.1.2.2	Podmět vyjádřený osobním zájmenem.....	41
2.1.2.3	Kontrastivní základ s rematizátorem.....	42
2.1.2.4	Vymezení funkce rematizátoru.....	43
2.1.2.5	Kontextová zapojenost rematizátorů.....	44
2.1.2.6	Umístění rematizátorů v tektogramatické struktuře.....	45
2.1.3	Postavení kontrastivního základu v povrchovém slovosledu.....	49
2.1.4	Neprojektivní konstrukce.....	52

2.1.4.1	Konstrukce s atributy	53
2.1.4.2	Konstrukce s infinitivem.....	56
2.1.4.3	Složené predikáty.....	58
2.1.4.4	Motivace odchylek od projektivity.....	59
2.1.4.5	Podmínky pro vznik neprojektivit	60
2.1.4.6	Zpracování neprojektivit v PDT.....	61
2.2	Výpovědní dynamičnost a základ věty.....	62
2.3	Kontrastivní intonace.....	64
2.3.1	Popis a členění dat.....	65
2.3.2	Analýza dat	69
2.3.2.1	Výstupy kvantitativní analýzy.....	69
2.3.2.2	Maximum, minimum a rozsah segmentu	71
2.3.2.3	Kombinace a hierarchizace parametrů	72
2.3.2.4	Hierarchizace parametrů	73
2.3.2.5	Kvantitativní rozložení hodnot celkové tendence segmentu	73
3	KONTRASTIVNÍ ZÁKLAD VE STRUKTUŘE VĚTY.....	75
3.1	Kontrastivní základ a syntaktické funkce.....	76
3.1.1	Celkové kvantitativní charakteristiky.....	76
3.1.2	Charakteristiky funktorů z hlediska tfa.....	82
3.2	Umístění kontrastivního základu ve struktuře.....	84
4	ZÁVĚR.....	86
	SEZNAM LITERATURY.....	88
	RESUMÉ.....	92
	RÉSUMÉ.....	94
	PŘÍLOHA: SEZNAM FUNKTORŮ.....	96

Poděkování

V souvislosti s touto prací cítím povinnost poděkovat mnoha lidem. Především profesorům Evě Hajičové, Petru Sgallovi a Jarmile Panevové za jejich neuvěřitelně vstřícný lidský i profesionální přístup, se kterým mě motivovali v práci, a za to, že mi umožnili stát se součástí pracovního kolektivu, ve kterém je radost pracovat; kolegovi Jiřímu Havelkovi za odbornou spolupráci a také informatické zázemí, které poskytoval našim výzkumům; kolegovi Ninovi Peterkovi za spolupráci na výzkumu kontrastivní intonace; kolegům Petru Pajasovi a Janu Štěpánkovi za obětavou a trpělivou pomoc v oblasti práce s počítačem; Evě Buráňové, Barboře Štěpánkové, Šárce Zikánové a Anně Dostálové za spolupráci na anotaci aktuálního členění a řešení problémů s ní spojených; Marii Mikulové za pomoc s propojením syntaktické roviny anotace a aktuálního členění a všem ostatním kolegům z Ústavu formální a aplikované lingvistiky za pracovní prostředí, které vytvářeli. Většina textů, které ve své práci uvedu, vznikala v rozhovorech s výše jmenovanými lidmi a jsou součástí celku naší společné práce.

1 ÚVOD

Tato práce byla inspirována několikaletým zkoumáním aktuálního členění v rámci projektu Pražský závislostní korpus v Centru počítační lingvistiky. Nejdůležitějším cílem tohoto projektu bylo konzistentně označkovat všechny věty korpusu z hlediska kontextové zapojenosti a výpovědní dynamičnosti. Problémy anotace se řešily přímo při anotačním procesu a pro případy, se kterými jsme se setkali poprvé, se anotační pravidla musela stanovit na místě – nesmírnou výhodou tohoto postupu se ukázal být fakt, že nutnost rozhodnout se pro určitý způsob anotace nás donutila podrobně prozkoumat mnoho jevů, které se dosud v lingvistickém zkoumání spíše odsouvají jako okrajové. Pro aktuální členění větné to znamenalo prozkoumat např. aktuální členění sdělných polí nižších řádů¹, fungování aktuálního členění v koordinačních spojeních, a právě kontrastivní základ.

Kontrastivní základ jako jev kontextové zapojenosti byl pozorován již dříve, Sgall a Hajičová se o něm zmiňují poprvé v práci *Topic-Focus Articulation, Tripartite Structures and Semantic Content* z roku 1998, nicméně před Pražským závislostním korpusem jsme měli k dispozici pouze několik prototypických případů, které intuitivně fungovaly, ale na nichž nebylo možné prozkoumat jev komplexně. Setkání s tak velkým množstvím autentického textu, které poskytuje Pražský závislostní korpus, poprvé ukázalo, jak působí kontrastivní základ v textu, a především jak moc rozšířené je jeho použití. Jeho frekvence, která se ukázala být nad očekávání velká, je pak jedním z nejzávažnějších argumentů pro to, aby se tomuto jevu věnovala zvýšená pozornost – jeho postupným poznáváním se totiž poněkud posouvá pohled na aktuální členění větné, jak ho známe.

Svou práci hodlám pojímat jak jen bude možné kvantitativně, protože přes teoretické rozpory jednotlivých škol hovoří data z velké části sama za sebe a setkání s nimi poskytuje vhled, který nelze získat jiným způsobem. Pro získávání dat mi bylo umožněno využít sofistikovaných nástrojů vyvinutých pro Pražský závislostní korpus a při jejich interpretaci budu teoreticky vycházet hlavně z funkčního generativního popisu, v jehož duchu byla celá anotace korpusu prováděna. Věřím ovšem, že i pro zastánce jiných přístupů k lingvistické práci mohou být výsledky analýz tak zajímavého jevu, jakým kontrastivní základ bezesporu je, přínosné.

1 Viz Mluvnice češtiny 3, s. 577

1.1 Co je kontrastivní základ

Otázka „co je kontrastivní základ“ je tématem celé této práce, proto je v ní tento pojem používán v mnoha směrech intuitivně. Ještě před rozbořem toho, jak se kontrastivní základ chová (z něhož bude možné lépe usuzovat, co je kontrastivní základ), stručně popíšu jev, který za kontrastivní základ považujeme. Kontrastivní základ je jev, který náleží k rovině aktuálního členění věty² - jde o část věty (nejčastěji jeden výraz³), která se vyskytuje na pozici kontextově zapojených výrazů, ale chová se poněkud odlišně než běžný kontextově zapojený výraz. Explicitním důkazem odlišnosti, na který upozornil Sgall⁴, je fakt, že tento typ výrazů vyjadřujeme silným tvarem osobního zájmena, a nikoli slabým, jak je pro kontextově zapojený výraz typické⁵:

Dal jsem to JEMU. - kontextově nezapojené „on“

Dal jsem mu TO. - kontextově zapojené „on“

Jemu jsem to DAL. - kontrastivní základ

Kontrastivní základ samozřejmě nemusí být vyjádřený zájmenem a v takových případech se nedá bez přihlédnutí ke kontextu jednoznačně určit. Po zjištění, v jakých kontextech se případy se silnými zájmeny vyskytují, vypadaly typické antecedenty zhruba následovně:

*(Dal to skoro všem, jen) **jemu** to NEDAL.*

*(Viděl jsem tam Janu, ale) **jeho** jsem NEVIDĚL.*

Z příkladů je vidět, že silný tvar použijeme, když příslušnou osobu uvádíme v kontrastu k jiné (jiným). Proto byl tento typ výrazů nazván kontrastivním tématem⁶.

2 Záměrně zde používám pojem věta, protože funkční generativní přístup považuje aktuální členění větné (včetně kontextově zapojenosti) za jev hloubkové struktury, tedy záležitost věty, nikoli výpovědi. I v případech, kdy jako příklady uvádím konkrétní výpovědi, jde mi především o jejich větnou strukturu.

3 Slovo výraz používám pro sémanticko-syntaktickou jednotku hloubkové nebo povrchové struktury věty – uzel závislostního stromu. Záměrně se vyhýbám pojmu „větný člen“, neboť náleží pouze k rovině povrchové syntaxe, o kterou jde v mé práci až v druhé řadě. Protože rozdíly mezi chováním kontrastivního základu na hloubkové a povrchové struktuře věty jsou zatím prozkoumány jen málo, předpokládám, že většina jevů zde zmíněných se vyskytuje v obou rovinách a jejich chování je podobné. Pojem „výraz“ pro sémanticko-syntaktickou jednotku věty mi proto vyhovuje svou neutrálností.

4 Sgall, Hajičová, Partee 1998, s. 74

5 U všech příkladů dodržuji tento způsob zápisu – tučně je označen kontrastivní základ, verzálkami intonační centrum věty.

6 Kontrastivní základ je novější název, na který byl pojem kontrastivní téma v roce 2005 upraven ve shodě s terminologií funkčního generativního popisu, aby nedocházelo k zaměňování pojmu „téma“ s jeho protějšky v jiných teoriích.

V kontextech tohoto typu se pak pro výrazy vyjádřené jinak než zájmenem předpokládá, že se jedná také o kontrastivní základ:

(Pavla jsem viděl, ale) Janu jsem NEVIDĚL.

(Dal to všem, jen) Karlovi NE.

Kromě kontrastu s výrazem označujícím někoho jiného může kontrastivní základ kontrastovat i s výrazem označujícím tutéž osobu nebo věc jako v antecedentu:

(Potkal jsem Pavla, ale) jemu jsem to NEŘEKL.

V těchto případech dává mluvčí najevo, že kromě jmenovaného mohl děj směřovat také k někomu jinému – na základě shora uvedených fakt formuloval Sgall jako nosný sémantický rys kontrastivního základu sémantický rys výběru z množiny alternativ.⁷

Je třeba také zdůraznit, že vyznačená intonační centra ve všech uvedených větách ukazují, že věty s kontrastivním základem nejsou větami se subjektivním aktuálním členěním⁸. Intonační centrum na konci věty je důkazem, že jde o větu s objektivním pořadím⁹, a přesto se na jejím začátku vyskytuje silný zájmenný tvar.

Pokud jde o intonaci samotných kontrastivních základů, i ta je specifická. Kontrastivní základ může být ve větě zdůrazněn, ale zdá se, že toto zdůraznění má na rozdíl od intonačního centra stoupavý průběh. V rychlejším řečovém tempu navíc může tento přízvuk chybět, což by svědčilo spíše o charakteru důrazu než druhého větného přízvuku¹⁰.

Tento stupeň popisu kontrastivního tématu v podstatě odpovídá vstupním vědomostem, kterými jsme disponovali v začátcích anotace korpusu. Z výše vyjmenovaných rysů (jako těch zřejmějších) jsme vycházeli a používání anotační značky pro kontrastivní základ v méně jasných případech bylo v těchto začátcích intuitivní – celá anotace se ostatně zakládá na předpokladu, že český mluvčí je schopen intuitivně rozpoznávat aktuální členění věty (neboť správně utváří český slovosled a správně mu rozumí), a pokud je kontrastivní základ jeho podstatnou součástí, měl by být schopen rozeznat ho od jiných kontextově zapojených výrazů.

K většině jevů z tohoto popisu se později vrátím, ale nejdřív v rámci dalších podkapitol zhruba shrnu práci, která byla až dosud kontrastivnímu základu věnována.

⁷ Viz Hajičová, Sgall 2004, s. 9-12

⁸ Viz Mathesius 1947, s. 241

⁹ Viz Mathesius 1947, s. 241

¹⁰ K rozdílu mezi důrazem a větným přízvukem viz Daneš 1957, s. 61-63

1.2 Dosavadní zkoumání kontrastivního základu

1.2.1 Kontrastivní základ v českém výzkumu aktuálního členění

Prvním, kdo se zmínil o jevu odpovídajícím kontrastivnímu základu v češtině, byl F. Trávníček ve svých článcích o českém slovosledu v letech 1937 a 1939¹¹, kde při popisu tzv. důrazového slovosledu uvádí jak příklady vět s tzv. dvoučlenným důrazem, což přeloženo do dnešní terminologie znamená, že si všímá dvojvrcholovosti českých vět z hlediska sdělné závažnosti. Říká, že „je-li dvojitý důraz v téže větě, klade se zpravidla jedno důrazové slovo na začátek a druhé na konec.“, větami s jedním důrazem pak rozumí v podstatě věty se subjektivním aktuálním členěním, kde se klade důrazové slovo na začátek. Uvádí řadu příkladů, za všechny citujeme:

Letos tam NEPOJEDU.

Dnes je mi DOBŘE.

Trávníčkovu teorii slovosledu však vyvrátil V. Mathesius svou teorií aktuálního členění¹², proto jeho příkladům nebyla nadále věnována zasloužená pozornost. Do této koncepce dvoj důrazové věty nespádají, tudíž se Trávníčkův postřeh tak úplně neprosadil a zůstal spíše nepovšimnut.

Mathesius řadí některé typy vět, které se zdají být větami s kontrastivním základem, většinou mezi běžné věty s objektivním řazením, které mají případně „stažený počátek“ a začínají rovnou novou skutečností, se kterou „mluvčí zachází, jako by byla zřejmá“¹³. Jako příklad věty se staženým počátkem uvádí větu

Myslivec šel jednoho dne na lov,

o které říká, že je staženou podobou věty *Byl jednou jeden myslivec a ten šel do lesa na lov*. Počátky stažené se podle něho objevují i proudy řeči. Bohužel nerozvádí, jaké má toto stažení důsledky pro první výraz východiště věty, jako zvláštním případem se tedy kontrastivním základem nezabývá. Zmiňuje také centrum tématu, „nejaktuálnější složku“ tématické části věty¹⁴, kde se ovšem střídá podle typu vět základ kontrastivní s nekontrastivním, s výrazy, které Firbas označuje vlastním tématem¹⁵. Rovněž pojem aktuálnosti Mathesius dále nevyjasňuje, ale zdá se korespondovat s pozdějším

11 Srovnej Trávníček 1937, s. 85-86 a Trávníček 1938, s. 144

12 Srovnej Mathesius 1947, s. 329-340

13 Srovnej Mathesius 1947, s. 237

14 Srovnej Mathesius 1947, s. 238-239

15 Viz Firbas 1964b

Firbasovým pojmem výpovědní dynamičnosti¹⁶, z čehož by vyplývalo, že nejaktuálnější člen tématu je vždy ten relativně nejdynamičtější ze všech, které se v tématu nacházejí. Pokud tedy věta neobsahuje kontrastivní základ, zaujme pozici nejaktuálnějšího jiný člen tématu – pozice centra tématu je tedy důležitá, ale k rozeznání kontrastivního tématu od nekontrastivního neslouží. Pokud ovšem věta kontrastivní základ obsahuje, tento by i podle Mathesiovy teorie přede všemi ostatními obsadil pozici centra tématu. Proto Svoboda uvádí do souvislosti svůj (a Firbasův) pojem diatématu právě s centrem tématu¹⁷.

Jak výše naznačuji, s dalším zkoumáním kontrastivního základu přišla až později brněnská škola, tedy především Jan Firbas a Aleš Svoboda. Firbas poprvé přišel s termínem výpovědní dynamičnosti¹⁸ jako škálového jevu, do jehož rámce je možné umístit daleko jemnější spektrum jevů aktuálního členění, než umožňovalo Mathesiovo o něco hrubší členění. Pro jevy, odpovídající zhruba kontrastivnímu základu, je vymezena první pozice na stupnici výpovědní dynamičnosti a jsou nazývány diatématem. Firbas odděluje výpovědní dynamičnost od kontextové zapojenosti a stanovuje pořadí jednotlivých částí vrstvy aktuálního členění podle výpovědní dynamičnosti. Tím vzniká popis aktuálního členění jako samostatné vrstvy (kterou vyčlenil také Daneš v rámci svého třírovinného přístupu¹⁹). Podle popisu diatématu pod jeho kategorií přibližně spadají případy kontrastivního základu a ve Svobodově zpracování sblížování těchto dvou pojmů pokračuje. Od pojetí kontrastivního základu se však liší opět (stejně jako Mathesius) v tom, že diatéma a vlastní téma jsou nutné pozice v tematické struktuře věty, pokud se tedy téma věty skládá jen z jednoho výrazu, rozdíl mezi diatématem a vlastním tématem se neutralizuje. Funkční generativní popis oproti tomu tvrdí, že pokud má věta jen jeden kontextově zapojený výraz, může být buď kontrastivním základem nebo nekontrastivním uzlem, ale vždy jen jedním z nich.

Ve výzkumu diatématu pokračoval Aleš Svoboda, který mu věnoval celou monografii *Diatheme*²⁰, velmi podrobnou v popisu jednotlivých případů a kvantitativním zpracování výskytu diatématu a jeho chování. Zkoumá jednak slovosledné pozice diatémat ve větách²¹, jednak jejich syntaktické role (podle kterých rozděljuje diatémata na objektově subjektová a adverbiální²²) a funkci diatémat v textové výstavbě²³. Jeho přístup je přínosný zejména velmi pečlivým zpracováním dat a zkoumáním vztahů k dalším rovinám popisu věty, jako např. ke gramatickým

16 Viz Firbas 1971.

17 Srovnej Svoboda 1981, s. 5.

18 Viz poznámka 12

19 Třírovinný přístup je můj pracovní překlad Danešova Three-Level Approach. Viz Daneš 1966.

20 Svoboda 1981

21 Svoboda 1981, s. 12-59

22 Svoboda 1981, s. 60-128

23 Svoboda 1981, s. 129-187

kategoriím. Jeho práce je velice inspirativní právě kombinací rozsáhlé kvantitativní analýzy a teoretické preciznosti, s jakou přistupuje k popisu jevu. Protože materiálem tohoto výzkumu byla stará angličtina, od čísel, ke kterým došel, se nelze bohužel pro češtinu odrazit nebo je porovnat s dnešním, pozdějším stavem. Zkoumané aspekty diatémat byly ale užitečným vodítkem pro mé vlastní analýzy, i když charakter si dat si vyžádal řadu odchylek od jeho postupů. Krátce a výstižně podal Svoboda své pojetí diatématu v článku o slovosledných pozicích v češtině²⁴, kde jej definuje jako „zvláštní druh tématu, skrze nějž se do věty dostává nová informace, ať už zcela neznámá, nebo dříve poznaná a zasazená do nové relace, a který disponuje podobnými prostředky jako prvky rématické.“ V tomto článku také prozkoumal chování diatématu v povrchovém slovosledu, tentokrát na češtině, a zjistil jeho silnou tendenci obsazovat iniciální pozici.²⁵

V té době už se aktuálním členěním větným zabývali také Petr Sgall a Eva Hajičová v rámci funkčního generativního popisu – tomuto proudu hodlám věnovat samostatnou kapitolu, takže podrobněji se o něm zmíním níže.

1.2.2 Kontrastivní základ v kontextu světové lingvistiky

Protože aktuální členění je oblast, ve které typicky vynikají čeští lingvisté (především kvůli českému slovosledu, který je tak dobrým ukazatelem aktuálního členění větného), ve světové lingvistice se vědci dostávali ke kontrastivnímu základu často poněkud odlišnými cestami než přes aktuální členění, a proto ho nalézáme zařazené v několika oblastech, které se značně liší od českého chápání jazykového systému a jeho plánů. Nicméně tyto přístupy mohou být inspirativní v mnoha ohledech. Ve světové lingvistice se zkoumá kontrastivní základ především v souvislosti s těmito oblastmi:

- kontrastivní přízvuk,
- kontrast v rámci struktury diskurzu.

Jednotlivé proudy výzkumu často používají jak odlišná teoretická východiska, tak i rozdílně zpracovaný materiál. Jedná se spíše o práce, které s českým pohledem na aktuální členění nesouvisejí vůbec, nebo velmi okrajově. Tím spíš mohou případně vrhnout na zkoumání kontrastivního základu nové světlo.

²⁴ Svoboda 1984, s. 25

²⁵ Svoboda 1984, s. 88-91

1.2.2.1 Kontrastivní přízvuk

Pojem kontrastivního přízvuku (Contrastive Stress) je používán v několika možných kontextech. Z mého pohledu je důležitý ve významu intonační charakteristiky úseku věty, která zhruba odpovídá kontrastivnímu základu. Je pochopitelné, že v jazycích s pevným slovosledem, kde je hlavním prostředkem pro vyjadřování aktuálního členění intonace, je věnována značná pozornost právě tímto směrem. Na odlišné intonační křivky vět s kontrastivním základem upozornil Steedman ve své práci *Structure and Intonation*²⁶, kde vymezuje tzv. *hat-contour*, křivku větné intonace, která na začátku stoupá, uprostřed setrvává na tónu a na konci klesá (odtud podoba s kloboukem). Vztahem syntaxe a intonace se zabývali i další, např. Selkirk²⁷, Pierrehumbertová²⁸ nebo Hirschbergová²⁹, jejíž způsob zápisu větné intonace (ToBi) je dnes používán ve většině intonačních výzkumů. Část intonační křivky, zahrnující kontrastivní základ, se dnes zkoumá na mnoha pracovištích. Materiálem jsou většinou věty s kontrastivní dvojicí výrazů a zkoumají se jak jejich zvukové charakteristiky, tak i porozumění z hlediska posluchače. Za všechny uvádím Krahmera a Swertse³⁰, Theuneovou a Braunovou³¹. Z jejich prací v souhrnu vyplývá, že stoupavý kontrastivní výraz má specifickou intonační konturu, která má stoupavý charakter. Na rozdíl od češtiny však kontrastivní slovo může stát ve větě na různých pozicích a může být obtížné určit, zda je o kontrastivní základ v našem slova smyslu. To, že je určitý výraz ve vztahu kontrastu s jiným výrazem v předcházející větě, nemusí ještě znamenat, že má patřičnou hodnotu kontextové zapojenosti, kterou hledáme, neboť při výzkumu kontrastivního základu hledáme především vztah intonační kontury ke kontextové zapojenosti. Pro češtinu jsme se pokusili o vlastní výzkum kontrastivní intonace, o kterém se zmíním níže.

1.2.2.2 Kontrast v informační struktuře

Dále kontrastivní základ souvisí s rozsáhlou disciplínou analýzy diskurzu (Discourse Structure), která zkoumá především prvky výstavby textu a modeluje textovou syntax, většinou za účasti automatického zpracování textu. Z ní se kontrastivního základu týká především výzkum koreference, který mapuje koreferenční vztahy uvnitř textů a jejich vliv na textovou koherenci. Kontrastivní základ se na

26 Viz Steedman 1991.

27 Selkirk, E. O.: *Phonology and syntax: the relation between sound and structure*. Cambridge, MA: MIT Press 1984.

28 Viz Pierrehumbert 1993.

29 Specifying Intonation from Context for Speech Synthesis. *Intentions in Communication*, MIT Press Cambridge MA, 1994. S. 271-312.

30 Viz Krahmer, Swerts 2000.

31 Viz Theune 1997, Braun, Ladd 2003.

strukturaci textu evidentně podílí, a to jak prostřednictvím koreference (vlastně její absence v rámci základu) tak tím, že pomáhá strukturovat text do vyšších úseků. Mezi tzv. discourse markers, což jsou výrazy, které vyjadřují vztah dané věty k celku textu a stojí většinou na jejím počátku, jsou i některé rematizátory nebo jiné částice, co mohou stát před kontrastivním základem. Vztahem kontrastivních struktur a diskurzu se zabývají např. de Hoopová a de Swart, Umbachová³², Joshi a Grossová³³. U nás je zatím výzkum struktury diskurzu ve stádiu zrodu, který reprezentuje anotace koreference v Pražském závislostním korpusu.³⁴ Později bude rozhodně žádoucí využít zahraniční zkušenosti s analýzou výstavby textu k souborné anotaci textové roviny z hlediska koreference a aktuálního členění věty, a také k prozkoumání úlohy kontrastivního základu ve strukturaci vyšších textových celků.

1.2.2.3 Funkční generativní popis

Pojetí problematiky kontrastivního základu ve funkčním generativním popisu záměrně vyčleňuji do samostatného oddílu, protože se na něm zakládá můj primární výzkum i teoretická východiska zpracování dat. To jsou mimo jiné důvody, které mě vedou k tomu, že budu vycházet z teorie funkčního generativního popisu i při této práci, neboť věřím, že udržení konzistentního přístupu k datům pomůže, aby se podařilo načerpat z nich co nejvíce informací. Popisovat na tomto místě základy a vývoj funkčního generativního popisu by zabralo neúměrný prostor, odkážu tedy na základní práce a omezím se pouze na rámec, v němž funkční generativní popis s kontrastivním základem pracuje a který bude určující i pro můj přístup.

Poprvé zmiňují kontrastivní základ Sgall, Hajičová a Partee ve své knize *Topic-Focus Articulation, Tripartite Structures and Semantic Content* z roku 1998³⁵, ve stěžejní práci funkčního generativního popisu *Meaning of the Sentence in its Semantic and Pragmatic Aspects* (1986) se kontrastivní základ ještě nevyskytuje. Nicméně už zde byly položeny základy teorie, v jejímž rámci se nyní kontrastivní základ zpracovává³⁶. Ty byly speciálně pro aktuální členění větné zpracovány ještě dříve v monografii Sgalla, Hajičové a Buráňové *Aktuální členění věty v češtině*³⁷. Z tohoto základního rámce je pro mou práci důležité zmínit zejména několik zásadních tezí.

Aktuální členění je zkoumáno jako jev hloubkové větné struktury. Funkční generativní popis považuje aktuální členění za jev jazykový a nikoli řečový,

32 Umbach, Carla: On the Notion of Contrast in Information Structure and Discourse Structure, *Journal of Semantics*, vol. 21, 2004. S.155-175

33 Viz Grosz, Joshi, Weinstein 1995.

34 Viz Kučová et al. 2005.

35 Sgall, Hajičová, Partee 1998, s. 74

36 Viz Sgall, Hajičová, Panevová 1986, s. 175-262.

37 Sgall, Hajičová, Buráňová 1980

neboť rozlišuje kontextovou zapojenost (která závisí na konkrétní realizaci věty v textu) od výpovědní dynamičnosti, kterou disponují jednotlivé výrazy i mimo kontext³⁸. Ve své základní vrstvě je tedy aktuální členění jevem věty a nikoli výpovědi, proto je také pojem věta důsledně používán, a to i v případě, že je jako příkladů používáno konkrétních výpovědí. V duchu tohoto pojetí bylo také aktuální členění anotováno na tektogramatické rovině, tedy v rámci stromu hloubkové větné struktury. (Jednotlivé anotační roviny a postupy rozeberu níže.)

Pojem kontext je používán ve svém širším významu. Kontextová zapojenost je ve funkčním generativním popisu vnímána široce, nepracuje se tedy pouze s verbálním kontextem na určité textové ploše, ale s kontextem celého textu, popř. dalších textů, předpokládaných sdílených znalostí, situace, kultury atd³⁹. Za kontextově zapojené jsou tedy považovány výrazy, které navazují na kteroukoli z těchto kontextových vrstev a předpokládá se, že tato zapojenost bude mluvčím signalizována dostatečně zřetelně na to, aby mohla být při porozumění identifikována.

Kontextová zapojenost je připisována každému výrazu ve větné struktuře. Kromě celkového členění věty na základ (kontextově zapojenou část) a ohnisko (kontextově nezapojenou část) je ve funkčním generativním popisu připisována hodnota kontextové zapojenosti každému výrazu hloubkové větné struktury, což zajišťuje jemnější členění i kontextové zapojenosti, ne jen výpovědní dynamičnosti (která byla v minulosti rozpracována daleko jemněji než právě kontextová zapojenost)⁴⁰. Zajišťuje také možnost zkoumat míru překrývání mezi globálními kategoriemi základu a ohniska⁴¹ a rozložením hodnot kontextové zapojenosti u výrazů, jimiž jsou tvořeny, a vztahů mezi kontextovou zapojeností na jednotlivých hladinách stromu (komunikačních polích jednotlivých řádů)⁴².

Výpovědní dynamičnost je zkoumána ve vztahu k syntaktickým funkcím. Výpovědní dynamičnost je ve funkčním generativním popisu brána jako implicitně příslušná dané sémantické roli (v kontextově nezapojených případech), určitá sémantická role pak inklinuje k tomu, obsazovat v kontextově nezapojené části určitou pozici v tzv. systémovém pořadí⁴³. Podrobné zkoumání vztahů mezi syntaktickými funkcemi a aktuálním členěním větným se snaží prokázat, že se tyto dvě roviny vzájemně ovlivňují. Kromě typického pořadí v kontextově nezapojené části věty se funkční generativní popis zabývá i pořadím uzlů v kontextově zapojené části

38 Viz Sgall, Hajičová, Buráňová 1980, s. 22-23.

39 Podrobnější vymezení kontextu viz v manuálu pro tektogramatickou anotaci - <http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/doc/manuals/cz/t-layer/html/ch09s02s01.html>

40 Především v citovaných pracích Fírbase a Svobody

41 Viz Hajičová, Havelka, Veselá 2005.

42 Viz Pozn. 1.

43 Viz Sgall, Hajičová, Panevová 1986, s. 194-203.

věty, což je pro výzkum kontrastivního základu velmi důležité. V kontextově zapojené části věty jsou však vztahy syntaxe a aktuálního členění nepoměrně komplikovanější, proto je ve zkoumání vztahů syntaktických funkcí a pořadí v základu ještě většina otázek otevřených.

Po zavedení kontrastivního základu do teorie aktuálního členění se tyto zásady nezměnily, pouze přibyla nová pravidla a hypotézy pro nově pozorovaný jev. Popis kontrastivního základu zhruba odpovídá základnímu popisu, který jsem podala v úvodu práce, teorie však našla další potenciální rysy kontrastivního základu a stanovila některé hypotézy, které se ověřovaly právě při anotaci a průběžně vedly ke zpřesňování jejích specifických pravidel.

Kontrastivní základ má vlastní hodnotu kontextové zapojenosti. Kontrastivnímu základu se přiřazuje specifická hodnota kontextové zapojenosti – kontrastivně zapojený (popř. kontrastivně kontextově zapojený) – je brán jako součást základu, ale od kontextově zapojených uzlů se liší (např. zmíněnou možností použít silný tvar zájmena), mimo jiné tím, že se v některých ohledech chová jako kontextově nezapojený uzel.

Kontrastivní základ zpravidla zahrnuje sémantický rys výběru z množiny alternativ⁴⁴. Kontrastivní základ je široce definován jako vyjádření jednoho prvku z množiny alternativ, který je právě aktem výběru stavěn do kontrastu k ostatním. Množina alternativ je pojímána široce, může a nemusí být v textu explicitně vyjmenována, také vymezení jejích prvků může být různé.

Kontrastivní základ nese fakultativní stoupavý „kontrastivní“ přízvuk. Věty s kontrastivním základem se vyznačují specifickou intonační konturou se stoupavým začátkem – na úseku kontrastivního základu tedy jejich melodie stoupá. Tento průběh není nezbytný, stoupání může být vynecháno např. ve větách s rozsáhlejším základem, kde se zvyšuje tempo řeči. Věta s kontrastivním základem by se ale měla dát při pečlivé výslovnosti vyslovit se stoupavým přízvukem na kontrastivním základu.

Kontrastivní základ má tendenci stát na iniciální pozici ve větě. Typickou pozicí kontrastivního základu v rámci základu je iniciální pozice⁴⁵, a tato tendence se jeví být velmi silná. Kontrastivní základ obsazuje tuto pozici i za cenu porušení projektivity povrchového slovosledu a vytváří tak „druhý vrchol věty“ z hlediska důrazu, kladeného na jednotlivé významy, v rámci objektivního pořadí

44 Viz Hajičová, Sgall 2004, s. 9-12.

45 Viz Svoboda 1984, s. 22-25.

aktuálního členění (tato dvouvrcholovost vět s kontrastivním základem je odlišuje od vět se subjektivním pořadím, se kterými by neměly být zaměňovány)⁴⁶.

Kontrastivní základ může být signalizován specifickými prostředky – například silným tvarem zájmena, rematizátorem, nebo neprojektivní polohou. Existují signály, podle nichž lze usuzovat na kontrastivní základ poměrně s jistotou. Bohužel se vyskytují spíše u menšiny případů kontrastivního základu, takže se na ně nelze spoléhat. Nejjistějším z těchto indikátorů je použití silného tvaru zájmena, který je u nekontrastivně kontextově zapojených uzlů nepoužitelný, dále je zřetelným signálem kontrastivního základu použití rematizátoru před výrazem v základu, neboť rematizátor je v ostatních případech signálem ohniska. Výskyt rematizátorů před kontrastivním základem vedl také v ve funkčním generativním popisu k pozměnění definice rematizátoru, jeho využití a dosahu⁴⁷. Jak už bylo zmíněno výše, kontrastivní základ může být spojen se specifickým typem porušování projektivity povrchového slovosledu, který by byl v případě nekontrastivního výrazu nepoužitelný⁴⁸.

Nepředpokládá se existence kontrastivního predikátu. Předpokládá se, že pokud predikát nese sémantický rys výběru z množiny alternativ, bude kontextově nezapojený, a nikoli kontrastivní. To vychází z předpokladu, že rys výběru z množiny alternativ je typický i pro kontextově nezapojené uzly⁴⁹, a predikát, který svou polohou signalizuje obvykle hranice základu a ohniska, bude pravděpodobně spíše kontextově nezapojený, než kontrastivní.⁵⁰

Z těchto tezí, jež byly částečně ověřené, ale stále hypotetické, jsme vycházeli při anotaci aktuálního členění větného v Pražském závislostním korpusu. Během anotačního procesu se některá pravidla dopracovávala a zjemňovala, aby byla schopna pokrýt zpracování veškerých dat v korpusu. Zároveň s tímto dopracováváním (motivovaným setkáváním s novými nepředpokládanými případy v datech) se samozřejmě vyvíjel i přístup k některým jevům, a už samotná anotace tak nastartovala další etapu výzkumu kontrastivního základu. Proto naši práci na korpusu a její zásady shrnu v následující kapitole.

46 Viz Trávníček 1939, s. 143-144.

47 Viz Manuál pro tektogramatické značkování, kap. 9.6.

48 Viz Hajičová, Havelka, Veselá 2004, zde kapitola 21.3.1 o neprojektivních konstrukcích.

49 Viz Hajičová, Sgall 2004, s. 9-11.

50 Tato hypotéza je prozatím spíše technickým rozhodnutím v rámci anotace PDT. Existence kontrastivních predikátů závisí na konečném vymezení kontrastivního základu – zda má spíše povahu navrstvujícího se rysu (pak by bylo třeba počítat nejen s kontrastivním predikátem, ale případně i kontrastivním ohniskem), nebo spíše třetí hodnoty kontextové zapojenosti. To, že se zatím kloníme k této možnosti, je jistě ovlivněno jak specifickou situací češtiny, tak povahou našich dat. Shrnutí, jsme ve stádiu práce, kdy ani existenci ani neexistenci kontrastivního predikátu nelze uspokojivě prokázat. Nejde tedy o silnou hypotézu, ale spíše opatření, které nám pomáhá se v současné situaci orientovat.

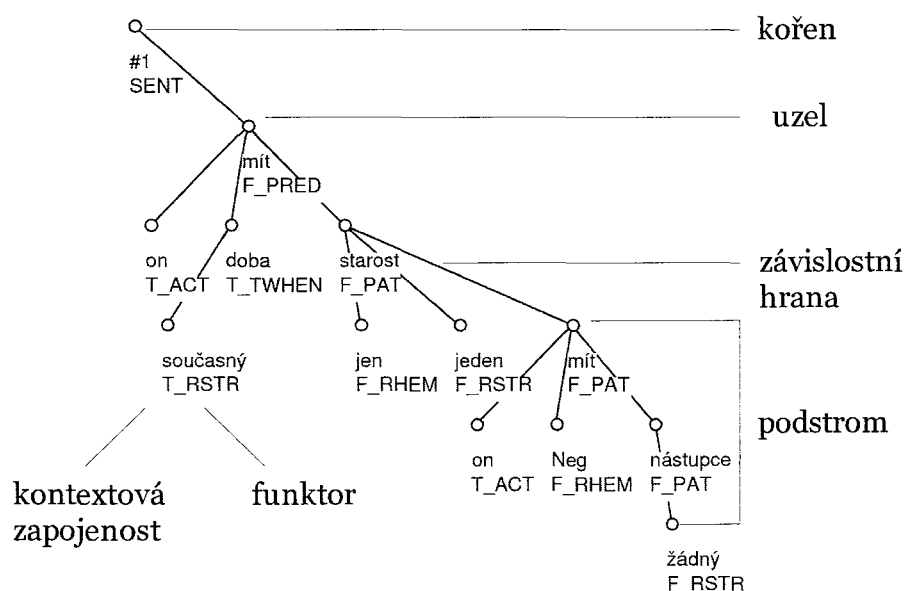
1.3 PDT jako zdroj dat a jeho zpracování

Ještě před popisem průběhu a zásad anotace je na místě stručně charakterizovat Pražský závislostní korpus, můj hlavní zdroj dat, neboť korpus už svou strukturou a povahou má vliv na možnosti práce s ním a výsledky výzkumu dat, v něm obsažených, a to i v případě, že byl tento korpus v prvním období práce teprve ve fázi zpracovávání.

1.3.1 Anotační konvence a terminologie

Dokumentace k Pražskému závislostnímu korpusu používá specifické termíny, které souvisejí především s podobou struktur, ve kterých jsou věty zobrazovány. Aby bylo snazší se v těchto termínech orientovat, krátce zde uvedu nejdůležitější z pojmů, které jsou používány kontextu anotace stromů v PDT. Ukázkový strom a jeho části vidíme na Obrázku 1:

Obrázek 1: Ukázka tektogramatického stromu

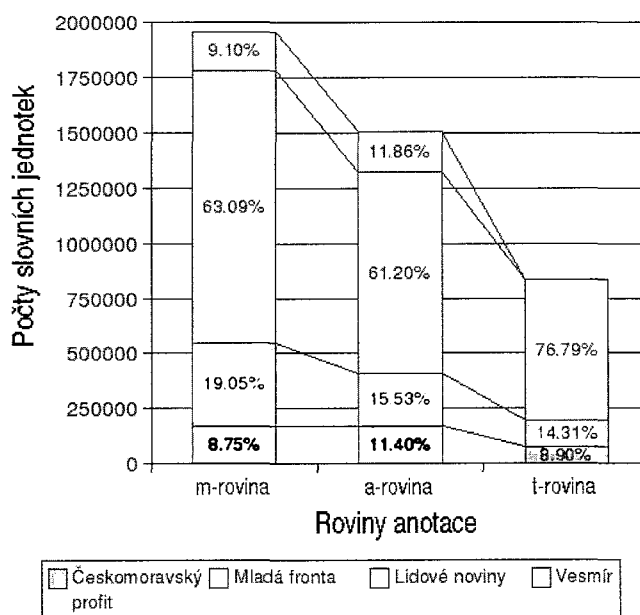
#42690 V současné době má jen jednu starost: že nemá žádného nástupce.

- **Uzel** je jednotka tektogramatického stromu, hloubkový větný člen. Kromě autosémantických uzlů jsou ve stromě i uzly technické, např. pro koordinaci.
- **Rodič a dítě** jsou dva uzly, které na sobě závisí. Rodič je řídící uzel a dítě závislý uzel

- **Sourozenci** jsou takové uzly stromu, které závisí na jednom společném rodiči
- **Závislostní hrana** spojuje dva na sobě závislé uzly. Opět kromě hran, reprezentujících syntaktickou závislost, jsou ve stromě i hrany, reprezentující jiné vztahy.
- **Podřízený uzel** je uzel přímo nebo nepřímo závislý na daném uzlu (buď je jeho dítě, nebo je dítě některého z uzlů na něm závislých, rekurzivně).
- **Podstrom** je daný uzel stromu a všechny jemu podřízené uzly.
- **Funktor** znázorňuje syntaktickou funkci – typ závislosti reprezentovaný hranou mezi uzlem a jeho rodičem
- **t, f a c** jsou hodnoty kontextové zapojenosti.⁵¹

1.3.2 Popis dat

Pražský závislostní korpus (Prague Dependency Treebank – PDT) je morfologicky a syntakticky anotovaný korpus češtiny, jehož poslední verze (PDT 2.0)⁵² byla zpracovávána v letech 2000-2005. Data, která obsahuje, pocházejí z Ústavu českého národního korpusu. Podrobněji jeho rozsah a strukturu vidíme na obrázku, převzatém z dokumentace PDT:

⁵¹ Podrobnější popis pojmů viz na <http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/doc/manuals/cz/t-layer/html/ch01.html>

⁵² Viz <http://ufal.mff.cuni.cz/pdt2.0/>

1.3.2.1 Roviny anotace

PDT je anotován na třech rovinách: morfologické, analytické a tektogramatické.

Na **morfologické rovině** byly odděleny jednotlivé věty a slovním jednotkám byly přiřazeny atributy morfologické roviny, především morfologické lemma a tag. Morfologické lemma je základním (reprezentativním) slovním tvarem dané jednotky a tag určuje jeho morfologické kategorie slovnědruhové, gramatické a další.

Na **analytické rovině** byly věty analyzovány z hlediska závislostní syntaxe a převedeny na stromy, reprezentující větné struktury, tak že každá slovní jednotka z morfologické roviny odpovídá jednomu uzlu stromu. Slovním jednotkám byly přiřazeny atributy analytické roviny, především afun a ord, z nichž afun označuje typ závislosti, kterým je uzel závislý na svém rodiči, a ord udává pozici uzlu v povrchovém slovosledu.

Na **tektogramatické rovině** byla analýza prohloubena směrem k hloubkově syntaktické struktuře věty. Tektogramatické uzly už nutně neodpovídají slovním jednotkám z morfologické roviny – některé jednotky zde nejsou reprezentovány jako samostatné uzly, a naopak se tu vyskytují uzly, které nejsou v povrchové struktuře věty realizovány. Tektogramatické atributy se dělí do tří skupin – atributy syntaktické, atributy aktuálního členění větného a atributy koreference. Ze syntaktických atributů je nejdůležitější functor, který označuje typ závislostní hrany – hloubkovou syntaktickou funkci uzlu. Aktuální členění větné je anotováno pomocí atributů tfa, který značí hodnotu kontextové zapojenosti, a dord, který udává pozici v rámci hloubkového slovosledu (hloubkový slovosled nemusí odpovídat povrchovému slovosledu). Koreference je anotována pomocí atributů coref_text, coref_gram a compl, které udávají jednotlivé typy koreference daných uzlů k jednotkám kontextu.

1.3.2.2 Počty jednotek

Jak je vidět na obrázku, počty jednotek se v datech jednotlivých anotovaných rovin liší – klesají směrem k vyšším rovinám anotace. Na každé vyšší rovině anotace byla tedy anotována jen část dat z roviny nižší. Platí ovšem, že data, anotovaná na některé z rovin jsou anotována i na všech nižších rovinách. Morfologická rovina tedy obsahuje 1 957 247 slovních jednotek, analytická 1 503 739 slovních

jednotek (75% z morfologické roviny) a tektogramatická 833 195 slovních jednotek v 49 431 větách. Protože výzkum kontrastivního základu se týká roviny tektogramatické (neboť jde o jev aktuálního členění), budou výsledky prohledávání korpusu vztahovány zpravidla k údajům tektogramatické roviny.

1.3.2.3 Zdroje

Data v PDT pocházejí z deníků Mladá fronta a Lidové noviny, ekonomického týdeníku Českomoravský profit a populárně vědeckého měsíčníku Vesmír. Zastoupení jednotlivých zdrojů v datech je vidět na obrázku. Články nebyly kráceny, což poskytuje možnost zkoumat určité jevy i na delších textových úsecích – to je velmi důležité právě pro zkoumání aktuálního členění. Jak je patrné, všechny zpracovávané texty nebo jejich drtivá většina jsou v publicistickém stylu, což může ovlivnit četnost některých jevů.

PDT je tedy korpus poměrně malý svým rozsahem (ve srovnání s „velkými“ korpusy jako např. Českým národním korpusem), ale obsahuje nepoměrně větší množství informací než většina jiných korpusů. Svým pečlivým zpracováním a díky speciálně vyvinutým nástrojům (především vyhledávačům n-tred a b-tred P. Pajase⁵³ a Netgraph J. Mírovského⁵⁴) umožňuje klást i složité strukturované dotazy, jejichž nálezy pak takřka nevyžadují ruční editaci, a jsou tedy v některých případech využitelné i statisticky. Jistá zkreslení ve frekvenci může způsobit stylistická nevyváženost korpusu, který je složen převážně z publicistických textů (viz výše), některé jevy tedy mohou vykazovat vysokou četnost právě proto, že jsou pro publicistický styl příznačné. Tyto odchylky však zřejmě nebudou tak významné, aby výrazně snížily vypovídací hodnotu důležitých výsledků.

1.3.3 Anotace aktuálního členění v korpusu

1.3.3.1 Průběh anotace

Jak již bylo zmíněno, aktuální členění větné je v PDT anotováno na tektogramatické rovině. Bylo anotováno odděleně od anotace syntaktické struktury a koreference, přičemž stromy procházely anotacemi v pořadí syntaktická struktura → aktuální členění → koreference (podrobné schéma průchodu dat anotacemi lze najít opět na dokumentačních stránkách PDT⁵⁵). Zatímco pro anotaci syntaktické struktury

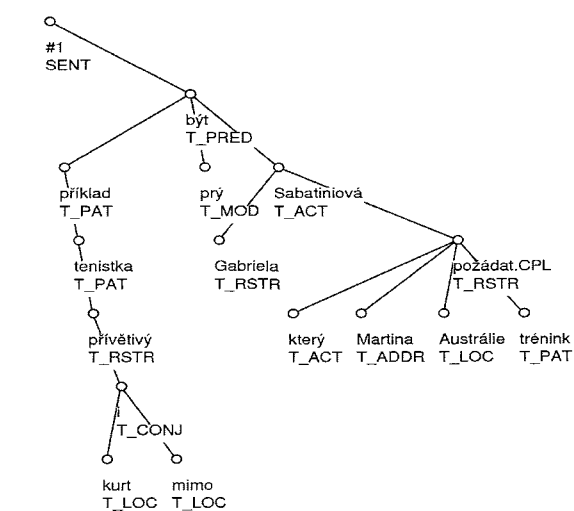
53 <http://ufal.mff.cuni.cz/~pajas/tred/>

54 <http://quest.ms.mff.cuni.cz/netgraph/>

55 Viz pozn. 52.

bylo využito automatického předzpracování dat, aktuální členění bylo téměř po celou dobu anotováno výhradně ručně, vyjma poslední etapy, kdy J. Havelka zavedl předvyplňovací proceduru⁵⁶, která byla ovšem pouze hrubá a orientační, a jejím cílem nebylo určovat hodnoty daných atributů za anotátory. Jakékoli automatické zpracování aktuálního členění větného je zatím ve vzdálenějších výhledech a PDT by měl svým pečlivým ručním zpracováním být důvěryhodným materiálem právě pro zkoumání možností automatického zpracování. Anotace aktuálního členění probíhala ve třech etapách: zkušební anotace, ve které se zkoumaly možnosti dosavadní teorie ve styku s reálnými daty, první průchod, kdy se anotovala na základě získaných poznatků všechna data z korpusu, a druhý průchod, ve kterém se revidovala anotace z prvního průchodu, sjednotila se na základě poslední definitivní verze pravidel pro anotaci a opravily se chyby. Při opravách chyb se sice daly některé vysledované typy opravit automaticky plošně, ale v aktuálním členění větném bylo takových plošně opravitelných chyb poměrně málo, druhý průchod byl tedy opět téměř kompletně ruční a musela se projít všechna data korpusu. Ani to není zárukou bezchybnosti, nicméně fakt, že každý strom prošel minimálně dvakrát ruční analýzou, ukazuje na poměrně spolehlivé zpracování. Abych zhruba ukázala práci, která probíhala při anotaci aktuálního členění, přikládám pro srovnání obrázky tektogramatického stromu před a po anotaci aktuálního členění. Na Obrázku 3 je vidět změny hodnot tfa a také přeuspořádání hloubkového slovosledu.

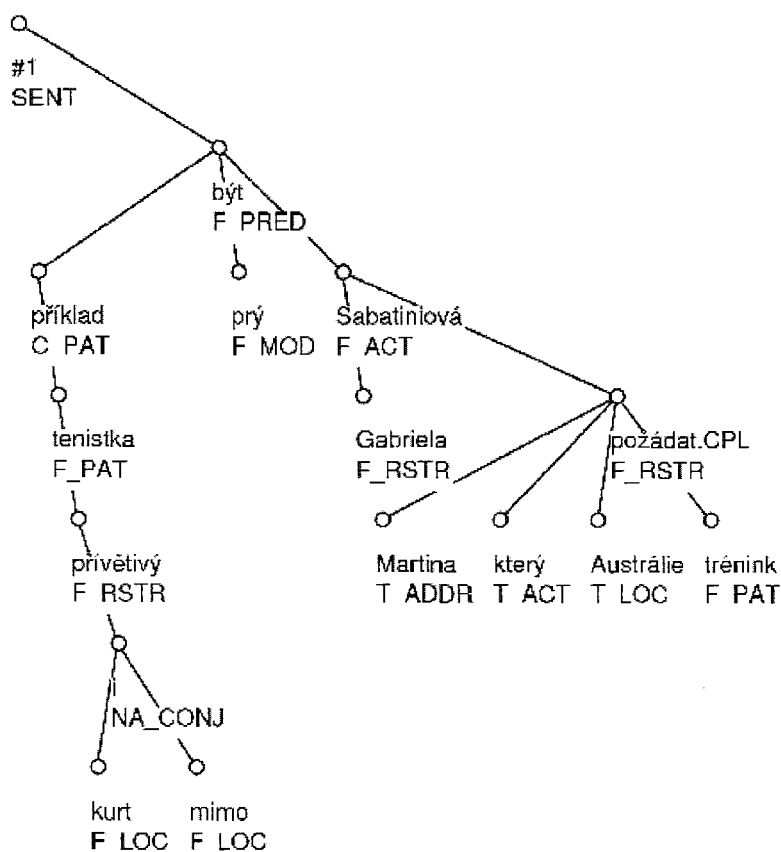
Obrázek 2: Tektogramatický strom před anotací tfa

#43118 Příkladem tenistky přivětivé na kurtě i mimo je prý Gabriela Sabatiniová, která Martinu v Austrálii požádala o trénink.

56 Viz Veselá, Havelka 2003, kap. 5.

Obrázek 3: Tektogramatický strom po anotaci tfa

#43118 Příkladem tenistky přivětivé na kurtě i mimo je prý Gabriela Sabatiniová, která Martinu v Austrálii požádala o trénink.

Anotátoři pracovali ve tří až čtyřčlenném týmu a průběžně byly prováděny paralelní anotace na kontrolu mezianotátorských shod. Aktuální členění, a zejména hodnoty kontextové zapojenosti, jsou závislé na subjektivní interpretaci kontextu (některé případy jsou i obtížně rozhodnutelné, pokud máme k dispozici pouze psaný text, který vždycky reprezentuje jen omezenou část kontextu), a je tedy třeba zjišťovat, nakolik rozdílná je interpretace jednotlivých anotátorů a nakolik ovlivní výsledná data. Příliš velká neshoda v některé oblasti je většinou signálem toho, že je daná oblast prozatím málo teoreticky propracována a vyskytuje se větší množství neočekávaných případů. V takových případech se pak přirozeně pojetí jednotlivých anotátorů poněkud liší. Naše srovnávání ukázala, že s postupem práce a dopracováváním stále nových a

nových témat, na něž jsme narazili, se shoda anotátorů zvyšovala. Pro ilustraci uvádím výsledky tří paralelních anotací v jednotlivých etapách zpracování dat.

Tabulka 1: Shody anotátorů v paralelně anotovaných souborech

Fáze	1	2	3	4
shoda v uzlech	81,32	81,89	76,21	89,57
shoda ve stromech	25,53	29,17	28,85	35,63

Kromě vývoje celkové shody anotátorů, kterou vidíme v tabulce, byly sledovány i hlavní okruhy neshod. Jedním z okruhů, který byl sledován pečlivě celou dobu práce, je právě anotace kontrastivního základu - kontrastivní základ byl kategorií, o níž jsme v počátcích anotace věděli poměrně málo, ale v průběhu jsme ji dopracovávali a také si anotátoři vypěstovali určitý „cit“ pro její rozlišování, a shoda v této oblasti tedy prokazatelně rostla.⁵⁷

Tabulka 2: Neshody anotátorů ohledně kontrastivního základu

Fáze	1	2	3	4
Kontrastivní základ celkově	9,20	2,67	8,38	5,96
Pozice kontrastivního základu	0,80	0,67	1,80	3,25
Kontrastivní volná doplnění	4,80	2,00	3,59	4,88

Jak vidíme v tabulkách, neshody v anotaci kontrastivního základu nepřesáhly nikdy deset procent uzlů, což je míra shody, která nás opravňuje se domnívat, že anotace kontrastivního základu na autentickém textu je proveditelná a můžeme na ní zakládat svá pozorování.

1.3.3.2 Zásady anotace aktuálního členění

Zatímco anotace samotná se dá rozdělit do tří etap, vývoj anotačního manuálu se takto zachytit nedá. Byl upřesňován v průběhu anotací prakticky neustále. Kdykoli anotátoři narazili na speciální případy, které dosavadní pokyny neřešily, hledalo se řešení oněch typů struktur na místě. Manuál pro anotaci aktuálního členění měl na desítky pracovních verzí, mezi nimi se používaly poznámky z anotátorských schůzek, a především ze schůzek s vedoucími sekce, profesory Hajičovou a Sgallem. Některé problémy přesahovaly oblast aktuálního členění a bylo třeba je řešit společně

⁵⁷ Podrobný rozbor anotátorských shod a metodách jejich vyhodnocování lze najít v našich článcích Pajas, Hajičová, Veselá 2002 a Veselá, Havelka, Hajičová 2004.

s ostatními anotátorskými týmy, nejčastěji s anotátory syntaktické struktury. Sem spadaly třeba problémy elipsy, koordinací a rematizátorů. Pro ilustraci – manuál pro značkování aktuálního členění se rozrostl z původních osmi na konečných 51 stran. Popsaný proces byl tedy velmi dynamický a složitý, a není v mých silách nastínit zde vývoj pravidel pro anotaci po celou dobu naší práce. Shrnu zde tedy velmi zhruba poslední a definitivní verzi anotačních pokynů, podle které byl zpracován druhý průchod anotace⁵⁸.

PDT pomocí atributů pro aktuální členění větné zachycuje dva jevy aktuálního členění:

- kontextovou zapojenost
- výpovědní dynamičnost

1.3.3.3 Kontextová zapojenost

Kontextovou zapojenost reprezentuje atribut tfa, který má tři hodnoty:

- kontextově zapojený – t
- kontrastivně kontextově zapojený – c
- kontextově nezapojený – f

Hodnota kontextové zapojenosti se nepřirazuje všem uzlům, technické uzly pro zachycení koordinací (reprezentované spojkami a spojovacími výrazy) a některé další technické uzly nemají přiřazenu žádnou hodnotu tfa.

Vychází se z dichotomie kontextově zapojené a kontextově nezapojené části, každá hladina stromu (komunikační pole určitého řádu) má vlastní členění na kontextově zapojenou a nezapojenou část. Technicky je toto členění vyřešeno tak, že kontextově zapojené uzly (včetně kontrastivních) se řadí doleva od svého rodiče a kontextově nezapojené uzly doprava od svého rodiče. To mimo jiné znamená, že globální kategorie základu a ohniska se nekryjí s tímto členěním. Např. pokud je ohnisko věty vyjádřeno vedlejší větou, neznamená to, že všechny uzly této věty budou mít hodnotu f (kontextově nezapojený) – vedlejší věta bude mít své členění na

58 Viz manuál pro tektogramatické značkování, kap. 9 – Aktuální členění.

kontextově zapojenou a kontextově nezapojenou část, a její kontextově zapojené uzly budou přesto součástí globálního ohniska.

Hodnota tfa se určuje podle vyvoditelnosti z předchozího kontextu (v souladu s širším pojetím kontextu, viz výše), doplňkovým kritériem je pozice slova v povrchovém slovosledu (vychází se ze základní funkce slovesa v češtině signalizovat předěl mezi kontextově zapojenou a nezapojenou částí věty). Zásady pro přiřazování kontextové zapojenosti jsou zhruba tyto:

- Výrazy, které se opakují (jsou zřetelně vyvoditelné) z předchozího kontextu, mají přiřazenu hodnotu tfa t (kontextově zapojený).
- Výrazy závislé na slovese, které jsou v povrchovém slovosledu vlevo od něj, mají zpravidla hodnotu tfa c (kontrastivně zapojený) nebo t (kontextově zapojený) – tato instrukce je pomocná a zkaládá se na předpokladu, že pokud mluvčí umístí nějaký výraz před sloveso, prezentuje ho zřejmě jako kontextově zapojený. Rozhodující pro anotátora je ovšem vztah výrazu ke kontextu.
- Výraz, který je v povrchovém slovosledu nejvíce vpravo od slovesa, má zpravidla hodnotu f (kontextově nezapojený). Tento výraz bývá v objektivním řazení vlastním ohniskem a nositelem intonačního centra.
- Místní, časová, směrová a další volná doplnění, někdy nazývaná kulisy, mají zpravidla hodnotu t (kontextově zapojený), nejsou-li zřetelně členy ohniska.
- Přívlastky jsou zpravidla dynamičtější než jejich řídící členy, nejsou-li zřetelně kontextově zapojené.
- Koordinované klauze jsou z hlediska aktuálního členění anotovány nezávisle na sobě, mají každá „vlastní“ aktuální členění.
- Predikáty závislých klauzí se z hlediska kontextové zapojenosti hodnotí zpravidla podle postavení před nebo za řídící klauzí v povrchovém slovosledu – předpokládá se, že pomocí závislých klauzí před řídící větou jsou vyjádřeny kontextově zapojené části věty a pomocí závislých klauzí za řídící větou jsou vyjádřeny kontextově nezapojené části věty. Uzly závislé na predikátu závislé klauze se anotují podobně jako uzly, závislé na predikátu řídící klauze.
- Uzly s hodnotou kontextové zapojenosti f se řadí vpravo od svého řídícího uzlu, uzly s hodnotami c a t vlevo od svého řídícího uzlu, s výjimkou rematizátorů, které se řadí vlevo od uzlu, který je první v jejich dosahu.

1.3.3.4 Výpovědní dynamičnost

Výpovědní dynamičnost odráží v anotovaných stromech atribut *deepord*, který udává pozici v tzv. hloubkovém slovosledu. Hloubkový slovosled nemusí souhlasit s povrchovým slovosledem, uzly jsou oproti svému povrchovému pořadí přeuspořádány podle předpokládané výpovědní dynamičnosti s přihlédnutím k hodnotě kontextové zapojenosti.⁵⁹ Stupnice výpovědní dynamičnosti platí vždy pro sesterské uzly, dá se určit relativně vždy pouze na dané hladině stromu. Zvláštní řazení mají kontextově nezapojené a kontextově zapojené části těchto hladin.

- Kontextově nezapojené uzly se řadí podle tzv. systémového pořadí⁶⁰, zhruba: konatel – časová určení – způsobová určení – místní a směrová určení – adresát – origo – patiens – efekt.

- Kontextově zapojené uzly se řadí zhruba v pořadí: vokativ – navazovací a postojové částice – rematizátor, pokud má v dosahu kontrastivní základ – kontrastivní základ – vyjádřené kontextově zapojené uzly – nově vytvořené uzly (reprezentující výrazy nevyjádřené v povrchové podobě věty) – vyjádřené uzly osobních zájmen – vyjádřená místní a časová doplnění, která nejsou kontrastivní.

- Hloubkový slovosled dodržuje zásadu projektivity (kolmice spuštěná z libovolného uzlu nesmí protínat žádnou hranu stromu).

Tolik tedy k nezbytnému popisu zdrojů dat a jejich zpracování. V některých pasážích zůstává velice stručný, především kvůli už nyní velkému rozsahu úvodního oddílu. K jednotlivým problémům zpracování dat se budu ještě podrobněji vracet v následujících oddílech, které se už zabývají vlastním výzkumem chování kontrastivního základu v aktuálním členění věty a v syntaktické struktuře.

⁵⁹ Viz Obrázek 2 a Obrázek 3.

⁶⁰ Viz Sgall, Hajičová, Panevová 1986, s. 194-200.

2 KONTRASTIVNÍ ZÁKLAD V AKTUÁLNÍM ČLENĚNÍ VĚTY

Kontrastivní základ má v rámci aktuálního členění věty velmi specifické postavení, a to jak v rovině kontextové zapojenosti, tak v rovině výpovědní dynamičnosti. Ohledně kontextové zapojenosti především proto, že vykazuje jak některé rysy kontextově zapojených, tak rysy kontextově nezapojených uzlů. Díky této povaze vzbuzuje řadu otázek - zda jde o přechodový jev mezi základem a ohniskem, zda jde o zvláštní případ základu, který se liší kvůli rysu kontrastivity, nebo zda nejsou věty s kontrastivním základem nějakým způsobem vychýlené z objektivního pořadí, či vykazují nespojité ohnisko. Tento oddíl se pokusí zmapovat podrobněji chování kontrastivního základu v rámci aktuálního členění věty a přispět tak k orientaci v problémech s ním spojených. Okruhy problémů rozdělím na jevy, týkající se kontextové zapojenosti, a jevy, týkající se výpovědní dynamičnosti. Zvláštní podkapitolu věnuji kontrastivní intonaci.

2.1 Kontextová zapojenost

Pro kontextovou zapojenost kontrastivního tématu byla zvolena zvláštní hodnota atributu *tfa*, vlastně jakýsi nový druh kontextové zapojenosti, což je krok poměrně neobvyklý, vezmeme-li v úvahu, jak dlouho aktuální členění větné vystačilo s dvěma hodnotami kontextové zapojenosti. Změna tradičního rozdělení věty pouze na základ a ohnisko na trojici kontrastivní základ, základ a ohnisko může působit dojmem, že se původní dichotomie mění na trichotomii, což alespoň v rámci mých teoretických východisek není záměrem. Funkční generativní popis považuje kontrastivní základ za část základu věty a jeho uzly za kontextově zapojené, ale specifickým způsobem – kontrastivně. Důvody, které vedly až k vyčlenění samostatné hodnoty kontextové zapojenosti, byly však poměrně zásadní. Proti tomu, ponechat kontrastivnímu základu hodnotu „obyčejně“ kontextově zapojených uzlů, hovoří především fakt, že se v mnoha ohledech chová velmi podobně, jako ohniskové (kontextově nezapojené)

uzly. Signály tohoto chování jsou různé a pocházejí z různých jazykových plánů. Proti teorii tzv. rozštěpeného ohniska (multiple focus) zase působí jiné rysy chování kontrastivního základu, které hovoří ve prospěch jeho příslušnosti k základu věty. Právě tato nesourodost nebo spíše výskyt kdesi „mezi“ základem a ohniskem způsobuje jistou nerozhodnutelnost jeho příslušnosti k jedné či druhé hodnotě kontextové zapojenosti a vyžádal si hodnotu třetí. Nyní se tedy hodlám zaměřit na jednotlivé „ohniskové“ a „základové“ rysy kontrastivního základu.

2.1.1 Výběr z množiny alternativ

Sémantický rys výběru z množiny alternativ jako určující pro kontrastivní základ vymezil P. Sgall⁶¹, a přítomnost tohoto rysu pro nás byla nejdůležitějším identifikátorem při rozeznávání kontrastivního základu v datech. Vemí zhruba řečeno, zatímco základ věty má jasnou vazbu na kontext a je jím určen, tak ohnisko věty, jakožto informace pro mluvčího důležitá, závisí jen na něm a na jeho výběru, popř. motivaci něco sdělit. Použitím toho či onoho ohniska tedy vybírá z mnoha možností, co adresátovi sdělit a jakým způsobem, základ pak slouží jako navázání tohoto sdělení na aktuální kontext. Ohnisko tedy v sobě obsahuje rys výběru z množiny alternativ – ve větě *Koupil jsem housku* je tedy *koupil jsem* výběr z množiny činností, které jsem mohl dělat, a *housku* výběr z množiny věcí, které jsem mohl koupit. Podmět „já“, který je kontextově zapojený, je známý z předchozího kontextu a pouze pokračuji v mluvení o něm. Jak už bylo zmíněno, kontrastivní základ byl pojmenován kontrastivním proto, že se vyskytuje velmi často v konstrukcích „vytčení do kontrastu“. Takové konstrukce právě předpokládají existenci množiny prvků, které jsou svým spoluvýskytem v dané množině postaveny jeden vedle druhého tak, že mohou být vztaženy jeden ke druhému jako kontrastující. Proto kontrastivní základ podobně jako ohnisko pravděpodobně nese rys výběru z množiny alternativ. Slovo „podobně“ používám záměrně, neboť způsob, jakým funguje výběr z množiny alternativ u ohniska a u kontrastivního základu zřejmě není stejný, zejména proto, že množiny výběru pro ohnisko se zdají být širší, protože do nich méně promlouvá předchozí textový kontext, než do množin výběru pro kontrastivní základy. Jak se chovají tyto množiny právě pro kontrastivní základy a jak v textu fungují, se podrobněji zjišťovalo při práci na datech, což vedlo převážně ke zjištění, že tyto množiny jsou velmi rozmanité a jde je členit podle několika kritérií. Ta základní jsou pro mne explicitnost, rozčleněnost, a velikost množiny.

61 Viz Hajičová, Sgall 2004.

2.1.1.1 Explicitnost množiny alternativ

Množina alternativ, z nichž je vybrán kontrastivní základ, může být v textu explicitně vyjmenována, nebo pouze implicitně zahrnuta. V případě množiny explicitní jsou jednotlivé prvky vyjmenovány přímo v textu. Vzdálenost, na které je daná množina rozprostřena, může být různá. Od případů, kde jsou prvky, s nimiž je kontrastivní základ v kontrastu, vyjmenovány v předchozí větě, až po texty, v nichž například kontrastují výrazy na začátcích odstavců. Tam, kde jsou si kontrastující prvky textově blíže, je pochopitelně snadnější je určit jako na sebe navazující, než tam, kde jsou si vzdálenější. U takových textů je na místě se ptát, jak se vůbec dají takové výrazy identifikovat jako členy jedné množiny, a zdá se, že čím dále od sebe v textu jsou, tím zřetelněji musí být sémanticky související tak, aby jejich příslušnost do jedné skupiny byla zřejmá. Může se jednat např. o dny v týdnu, hráče jednoho mužstva apod. Další jev, který velmi posiluje vnímání určitých výrazů jako prvků jedné množiny alternativ, je opakuje se struktura věty nebo většího textového úseku – např. zmíněné začátky odstavců nebo výskyt kontrastujících prvků na stejné pozici ve větě či ve stejné syntaktické funkci. Zmíněné tendence ukáží na několika příkladech z korpusu.

Příklad 1:

*Ceny energie v Rakousku pro malospotřebitele se v **lednu** zvýšily o 0.6 procenta v porovnání s lednem loňského roku, zatímco v **prosinci** stouply v meziročním srovnání o dvě procenta.*

V tomto příkladu vidíme explicitní množinu alternativ na ploše jednoho souvětí, kde se vyskytují kontrastivní základy *v lednu* a *v prosinci*. Jde o dva měsíce v roce, u nichž je příslušnost k jedné množině nasnadě, oba mají stejnou syntaktickou funkci a stejnou formu, takže u druhého z nich – *v prosinci* – nebudeme váhat, s čím je stavěn do kontrastu. Jde tedy o množinu explicitní, dvouprvkovou, která je podpořena opakuje se větnou strukturou, a navíc spojovacím výrazem s významem porovnání. Takové příklady patří mezi ty nejzřetelnější a nejsnáze určitelné, dalo by se říci prototypické příklady kontrastivního základu.

Příklad 2:

*V Huse na provázku proběhne Týden nonsensů
Brněnské Divadlo Husa na provázku zítra zahajuje šestidenní přehlídku nazvanou Týden nonsensů.*

Její program tvoří tři inscenace kmenové režisérky divadla Evy Tálské, která převedla do scénické podoby díla trojice "králů" nonsensu.

V úterý a ve středu (vždy v 19.30) uvede Husa na provázku autorčinu adaptaci veršů Christiana Morgensterna s názvem *Šibeníční písně*. První verze inscenace, která je letos navržena na Radokovu cenu, vznikla už v březnu 1968 a zahajovala činnost tehdy ještě

amatérského sdružení profesionálních divadelníků a studentů uměleckých škol nazvaného Husa na provázku. Obnovená verze Šibeničních písní vznikla pro nové prostory divadla loni.

Ve čtvrtek a v pátek bude v rámci Týdne nonsensů uvedeno představení *Alenka v říši divů* za zrcadlem inspirované známou knihou Lewise Carrolla. Dnes už slavná inscenace je na repertoáru divadla už od roku 1973.

Projekt v **sobotu a příští pondělí** uzavře nonsensové představení *Příběhy dlouhého nosu* sestavené z veršů (tzv. limericků) Edwarda Leara. Inscenace měla svou premiéru v roce 1982 - její velký ohlas tehdy umožnil v Odeonu zrealizovat první knižní vydání Learovy osobité poezie v překladu Antonína Přídala.

Zde je příklad rozsáhlejšího úseku textu, kde jsou věty s kontrastivním základem dále od sebe. Množina alternativ je naznačena už pomocí slova *Týden* v titulku, a dále pokračuje vyjmenováváním dnů v textu. Kontrastivní základy v *úterý a ve středu, ve čtvrtek a v pátek* a v *sobotu a příští pondělí* se vyskytují na začátcích odstavců, ve větách s obdobnou strukturou a ve stejné syntaktické funkci i gramatické formě. V takovýchto případech se již kontrastivní základ identifikuje poněkud hůře, než v příkladu prvním, ale stále jsou poměrně jasné.

Případy, kdy je množina alternativ vyjmenovaná explicitně a podobně zřetelně, jako v uvedených příkladech, nejsou ale tak četné. Častěji se setkáme s texty, v nichž je množina alternativ implicitní a kontrastivní základ je vlastně prvním explicitně zmíněným prvkem, který je ze skupiny vyjádřen. I v takovýchto případech jde o vztah kontrastu, ale kontrastivní „pozadí“ pro kontrastivní základ se nám vybaví, až když na kontrastivní základ v textu narazíme. Explicitní a implicitní množina alternativ jsou samozřejmě dva krajní póly na škále možností, jak může být množina alternativ vyjádřena, existují tedy vyjádření více či méně implicitní. Množina např. může být vyjádřena pomocí jednoho výrazu, který ji označuje souhrnně, ale žádný její prvek už nemusí být v textu jmenován, nebo může být vymezena jen několika souvisejícími výrazy, nebo nemusí být vyjádřena vůbec a zůstat „na pozadí“ celkového významu textu. Některé stupně ilustrují následující příklady.

Příklad 3:

Napětí v Somálsku stoupá

*Prudké **boje** mezi somálskými ozbrojenci vypukly včera před vchody na letiště v Mogadišu, kontrolované vojáky OSN. Před letištěm se ozývala střelba, a to i z protiletadlových zbraní.*

*Znepřátelené **tábory** střílely proti sobě, ale některé kulky hvízdly také kolem uší amerických a italských vojáků rozmístěných kolem letištní plochy.*

V tomto příkladu se v titulku vyskytuje výraz *napětí*, který velmi obecně vyjadřuje situaci v Somálsku. Součástí této situace jsou boje i znepřátelené tábory, ale nejsou zdaleka její nutnou součástí a rozhodně není nasnadě, že po titulku budou

zrovna tyto aspekty napětí zmíněny. Stále je ale zachována posloupnost od celku k části množina a její prvky jsou poměrně ostře vymezené, i když bychom už asi těžko odhadli prvek, který bude případně následovat (což by třeba u dní v týdnu nebyl velký problém).

Příklad 4:

Osmnáctiletý Rom Tibor Danihel se utopil.

Dva ze skinheadů byli odsouzeni k ročnímu podmíněnému trestu odnětí svobody.

Ostatní útočníci byli osvobozeni.

Obhájci při procesu argumentovali tím, že příslušnost k hnutí skinheads nelze určit podle vnějších znaků - účesu či oblečení.

Zde už je situace méně jasná – výrazy *odsouzení*, *útočníci* a *osvobození* navozují v textu prostředí soudu, které vymezuje pole pro výběr alternativy. Z ní je pak vybrán kontrastivní základ *obhájci*, aniž by byl někde explicitně zmíněn přímo soud nebo vyjmenování další oficiální účastníci procesu, např. soudce nebo žalobce.

Příklad 5:

Jako každý normální člověk jsem samozřejmě rád, když mi někdo projeví důvěru.

Je to pro mne určitá posila.

Nejrůznější **průzkumy** veřejného mínění ale nikterak nepřeceňuji.

V posledním příkladu už je množina alternativ pro výběr kontrastivního základu *průzkumy* z textu velmi nejasná. Průzkumy veřejného mínění mají ukazovat důvěru, kterou podle nich požívají v tomto případě politici, ale z počátečního směru hovoru to ani zdaleka nevyplývá. Tomuto typu kontrastivního základu, který se objevuje pouze po velmi implicitních signálech, se někdy říká „nové téma“ a zdá se, že množina alternativ se v takových případech nejvíce blíží fungování výběru z alternativ při vyjadřování ohniska.

Tyto, ať už explicitně nebo implicitně vyjádřené, množiny alternativ pro výběr kontrastivního základu se formují nápadně podobně jako jev, který bývá označován pojmem hypertéma. Hypertéma definuje Daneš jako „téma nadřazeného textového úseku“⁶². Pokud bychom poslední příklad měli nějak klasifikovat z hlediska tématické posloupnosti, dojdeme zřejmě k závěru, že se jedná o derivaci základu z hypertématu. Důležitý aspekt u těchto typů posloupností je, že podmínky, za kterých se dá na hypertéma navázat, se v průběhu textu mění v souladu s významovou dynamikou kontextu. Hypertéma tedy funguje dynamicky a hraje v něm roli nejen titulek a struktura textového úseku, ale i textová vzdálenost a konkrétní průběh izotopických řetězců. V takovém případě se hypertéma do značné míry s množinou

62 Viz Daneš 1957, s. 63.

alternativ pro kontrastivní základ skutečně překrývá, zejména, analyzujeme-li psaný text, neboť od situačního kontextu jeho vzniku jsme časoprostorově odděleni. O chování kontrastivního základu v textu se ještě zmíním, na tomto místě pouze poznamenávám, že charakter utváření hypertématu má zřejmý vliv na to, které základy vět budou kontrastivní, a jak početně budou v daném textu zastoupeny.

2.1.1.2 Velikost množiny alternativ

Velikostí množiny z výběru alternativ zde rozumím počet (v případě explicitnějších množin) nebo rozsah (v případě implicitnějších množin) daný v textu. Jak zmiňuji výše, počet skutečných možností, jak zvolit základ či ohnisko, je s postupem textu spíše omezován, ale významové pole dosavadního textu se s jeho průběhem zvyšuje a s ním specifická množina alternativ, kterou vybírá a postupně upřesňuje pro výběr kontrastivního základu. U dlouhých textů bude nejspíše potřeba pracovat i s faktem, že příliš textově vzdálené prvky ztrácejí svou aktivovanost, ale data, která používám, obsahují pouze texty natolik krátké, že je tento faktor víceméně zanedbatelný. U implicitně obsažených množin alternativ bude tedy rozsah množiny v podstatě splývat s dosavadním textem, u explicitních bude pak záležet jak na ploše, na které jsou jednotlivé prvky v textu rozprostřeny, tak přímo na jejich počtu. Na příkladech uvedu několik možných velikostí množin alternativ. Pro názornost zde zvolím množiny co nejexplicitnější.

Příklady 6 - 7:

*Oba **Kučové** se ještě týž den dostavili na policejní stanici.*

***Matouš** byl podroben dechové zkoušce, která vyloučila požití alkoholu.*

*U **Jaromíra** Kuči zkouška provedena nebyla.*

***Césara**, francouzskou obdobu amerického Oscara, získal v sobotu **jako nejlepší film** snímek *Divoké růže* režiséra Andrého Téchiného, který líčí příběh lásky mladých lidí za války Alžírsko o nezávislost.*

***Nejlepšími francouzskými herci** byli vyhlášeni Isabelle Adjaniová za roli ve filmu *Královna Margot* a Gérard Lanvin (snímek *Zamilovaný chlapec*). Pro Adjaniovou je to již čtvrtý César.*

***Největší počet Césarů** si odnesl snímek *Královna Margot* režiséra Patrice Chéreaux, líčící katolické perzekuce protestantů ve Francii v 16. století.*

***Césara Césarů za nejlepší francouzský film v historii** dostal *Cyrano z Bergeracu* režiséra Jeana-Paula Rappeneaua s Gérardem Depardiéuem. Francouzská filmová akademie vybírala v této kategorii z 20 snímků, které získaly Césara za nejlepší film v uplynulých ročnících.*

***Nejlepším zahraničním filmem** se stala britská komedie *Čtyři svatby a jeden pohřeb* režiséra Mika Newella.*

První příklad ukazuje množinu alternativ o dvou prvcích, která je jasně daná antecedentem *oba Kučové* a pokračuje vyjmenováním obou prvků na velmi malé textové ploše. Jako příklad pro větší množinu prvků, rozloženou na delším textovém úseku, může posloužit příklad výše, kde je množina také jasně dána slovem *týden*, ale je vyjmenovávána na začátcích jednotlivých odstavců, a také všechny dny, které týden zahrnuje, v ní nejsou obsaženy. Poslední příklad je příkladem množiny o větším počtu prvků, které jsou zmiňovány v poměrně malých odstupech. Množina je sice vymezena výrazem *César*, ale jednotlivé césary (kategorie, ve kterých se oceňovalo) jsou vybrány náhodně a formálně vyjádřena různými konstrukcemi.

Jak je vidět, jde většinou o nějakou textovou strukturu s významem výčtu, a velikost množiny alternativ je tím větší, čím je výčet delší. Jak se ale ukazuje na příkladech implicitněji vyjádřených množin, tyto struktury mohou být daleko méně zřetelné a daleko komplikovanější. Výčtové struktury, pokud dokážeme určit z textu, kde začínají a kde končí, omezují hledání toho, vůči čemu je kontrastivní základ stavěn do kontrastu, na menší textový úsek, pomáhají tedy značně při orientaci ve vztazích mezi kontrastivními základy. Lze se domnívat, že podobně budou fungovat i vyšší organizační struktury textu, např. kapitoly. Ověření této domněnky však prozatím charakter našich dat neumožňuje.

Kromě zmíněných možností velikostí množin se ale v průběhu zkoumání objevil typ, který nebyl tak nasnadě, totiž množina o jediném prvku. Ačkoli se může zdát zvláštní, jak může jediný prvek kontrastovat sám se sebou, je s podobnými strukturami třeba počítat. Vypadají většinou jako sled dvou vět (klauzí), které nemusí být nutně těsně následující, v nichž v jedné větě se objeví prvek a v druhé ten samý prvek jako kontrastivní základ. Bývá zdůrazněn pomocí dalšího výrazu. Konkrétně takový případ ukazuje následující příklad:

Příklad 8:

*Jan Vidím, pověřený předáním archivu Šolcově komisi, nám řekl, že **on osobně** několikrát až do června minulého roku ve Škrétově ulici v trezoru byl.*

Kontrastivní základ *on*, zdůrazněný atributem *osobně*, je zde postaven do kontrastu k jednoprvkové množině *Jan Vidím*, která jej obsahuje. Právě konstrukce *já/ty/on osobně*, nebo např. *ani on* (ve spojení typu XY tam přijel, ale ani on nebyl schopen zabránit pohromě) jsou pro tyto jednoprvkové množiny výběru typické. Za povšimnutí stojí i vyjádření podmětu osobním zájmenem v místě, kde by v případě nekontrastivního užití bylo zájmeno vynecháno.

Velikost množiny alternativ je tedy zdola ohraničena jedním prvkem a shora se jeví alespoň prozatím jako neohraničená, zvláště pokud vezmeme v úvahu implikované alternativy. Podobně rozsah „rozprostření“ množiny alternativ na textové ploše se nedá nijak omezit, alespoň na základě dat, která mám k dispozici.

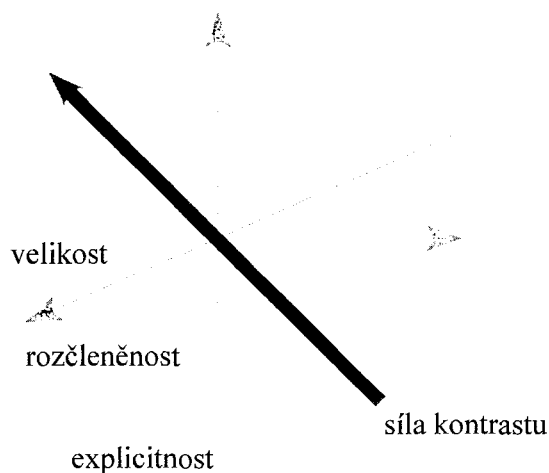
2.1.1.3 Rozčlenění množiny alternativ

Kromě explicitnosti vyjádření a velikosti se množiny alternativ liší ještě svým vnitřním uspořádáním. Od množin, které jsem popsala výše, jako jsou třeba dny v týdnu, kde jsou všechny prvky zřetelně ohraničené a na stejné úrovni (jedny nejsou sémanticky nadřaditelné jiným), se může pohybovat až k množinám, kde jsou do kontrastu stavěny jejich nestejně velké, nestejně ohraničené i vzájemně sémanticky nadřazené prvky, a jeví se tedy velmi nesourodě. Okrajově sem spadá i problematika ohraničenosti množiny alternativ, která se také může pohybovat od jasně signalizovaných např. výčtových textových úseků až po volné prolínání textem způsobem „červené niti“. Protože tato kategorie je velmi těžko jakkoli stupňovatelná, podívejme se pouze na ilustrační příklady. Zatímco příklad 3 znázorňuje množinu rozčleněnou na úseky přesně stejného řádu, které se navzájem nepřekrývají (dny v týdnu), příklad 7 ukazuje množinu sice rozčleněnou, ale už na výrazy, které se vzájemně mohou překrývat a rozhodně nejsou stejného řádu (např. typy filmových ocenění a herci), příklad 2 potom ukazuje množinu zcela nerozčleněnou, z níž první nadcházející kontrastivní základ vybírá zcela libovolnou alternativu, obsaženou v jejím souhrnném významu (tábory z bojů).

2.1.1.4 Síla kontrastu a její škálování

Tři výše zmíněná hlediska, ze kterých lze popsat množinu alternativ, se společně účastní jevu, který Sgall nazývá síla kontrastu. Protože samotný pojem kontrastu je obtížně uchopitelný, a jak jsem se snažila ukázat výše, je velice komplexní a zahrnuje řadu jevů, je síla kontrastu jednou z možností, jak s kontrastem nakládat a jak jej charakterizovat. Sgallova škála síly kontrastu ukazuje, že kontrast je silnější, přibližně řečeno, čím je množina alternativ menší, explicitnější a zřetelněji rozčleněná. Takové pojetí síly kontrastu ilustruje následující obrázek:

Obrázek 4: Škála síly kontrastu

Škála síly kontrastu tedy může odrážet některé faktory více než jiné, především v závislosti na typu analyzovaného textu, ale směr jejího průběhu je určitelný. Sgall si všimá některých typických případů na škále síly kontrastu, které se často vyskytují v datech a které tvoří pevnější body při zkoumání síly kontrastu. Nejdůležitější z nich zde uvedu i já na příkladech z PDT v řazení od silnějších ke slabším typům kontrastu.

2.1.1.4.1 Explicitní jednoprvková množina alternativ

Příklad 9:

*Přiznám se, že **já osobně** to dost prožívám.*

Příklady tohoto typu jsou rozebrány výše, kontrastivní základ *já* zde navazuje na nevyjádřený podmět první klauze. Jednoprvková množina alternativ je považovaná za nejsilnější případ kontrastu, protože je nejmenší možná, nutně ohraničená a rozčleněná zcela zřetelně.

2.1.1.4.2 Explicitní množina alternativ o malém počtu prvků

Příklad 10:

*Dalšími uchazeči o pořadatelsví světového šampionátu v roce 2002 jsou **Korejská republika a Mexiko**, přičemž **Korea** již svou žádost předložila .*

V tomto příkladu je množina alternativ *Korejská republika a Mexiko* ohraničena zřetelně na velmi malé textové ploše, je zřetelně rozčleněna a prvky jsou explicitně vyjmenovány, následně je vybrán jako kontrastivní základ jeden z prvků, *Korea*. Tyto případy se rovněž pohybují v horní části škály jako velmi silný kontrast.

2.1.1.4.3 Implicitní množina alternativ o malém počtu prvků

Příklad 11:

*O ženský titul bojovaly na severu Čech **dva celky z Moravy.F**. Zkušenější **Olomouc.C** momentálně zápasí s krizí zaviněnou náročným programem, a tak jen s obtížemi potvrdila roli favorita.*

Zde je množina alternativ dána spojením *dva celky z Moravy*, ale není jmenováno, o které celky jde – je ohraničená, ale nerozčleněná, přestože její počet prvků je jmenován. Následný výběr kontrastivního základu *Olomouc* tedy není tak nasnadě a stupeň kontrastu je slabší.

2.1.1.4.4 Explicitní množina alternativ o větším počtu prvků

Příklad 12:

Průmyslové a stavební firmy jsou v zaměstnanosti optimistické

...
*Celých 31 % **podniků** předpokládá pokles zaměstnanosti od jednoho do pěti procent a dvě procenta firem v rozsahu od šesti do deseti procent.*

***Respondenti s 53 %** pracovníků na změny v zaměstnanosti nepomýšlí.*

*U **stavebních** podniků, které reprezentují 45 % počtu pracovníků, se zaměstnanost v únoru až dubnu podle průzkumu nezmění.*

Snížení předpokládaly firmy s 28 % lidí, což je o něco méně než v lednovém šetření.

*Odpovídalo **450** podniků reprezentujících zhruba polovinu provedených stavebních prací.*

*Podniky do 200 **pracovníků** uvažují s růstem zaměstnanosti.*

Příklady větších množin vyžadují delší úseky textu, což s sebou ovšem nese, že příkladový text vnáší mezi své elementy množství vztahů, které zde nelze všechny popsat, a které jsou tím komplikovanější, čím je text delší. V tomto úryvku jsou vzájemně v kontrastu atributy slova *podnik*, které jsou předjaty antecedentem *firmy* v titulku. Jednotlivé atributy však nejsou úplně srovnatelné a liší se formou vyjádření. Pokud se dá říci, je množina vyjádřena spíše explicitně, ale není úplně zřetelně rozčleněna. Ohraničují ji hranice celého článku, je tedy rozprostřena na větší textové

ploše. Na škále síly se takové případy vyskytují nejčastěji někde ve středových polohách.

2.1.1.4.5 Implicitní množina alternativ o na větším textovém úseku

Příklad 13:

Výpočetní technika napojená na telekomunikační síť může celosvětově urychlit ekonomický růst.

***Politici** ze sedmi nejvyspělejších zemí světa, přední obchodníci a výrobci špičkových telekomunikačních a výpočetních systémů se o uplynulém víkendu sjeli do Bruselu, aby jednali o globální informační dálnici.*

***Zástupci** průmyslu využili této jedinečné příležitosti k představení nejnovějších technologií.*

Za informační dálnici se považuje světová telekomunikační síť, po níž lze přenášet zvuk, data i obraz a která tak otevírá přístup k množství informatických služeb.

*Na schopnosti té či oné **země** připojit se k této světové informační tepně a využívat jejího potenciálu přímo závisí budoucí ekonomická prosperita.*

*Pro průmyslové **podniky**, jež volají po otevřeném trhu bez ochrannářských opatření, se do konce desetiletí otevírá trh odhadovaný na až neskutečný jeden trilión dolarů.*

Implicitní množina alternativ se na příkladech dokládá poměrně těžko, neboť čím větší implicitnost, tím menší názornost – vybraný příklad je pokusem o kompromis. Množina alternativ se v něm vyvíjí postupným střídáním výrazů, týkajících se informační dálnice, telekomunikací, ale i zemí G7 a jejich zástupců. Kontrastivní základ *Průmyslové podniky* v poslední větě z nich přímo nevyplývá, přestože výraz *průmysl* už se v textu vyskytl. Množina je rozčleněná sice nesourodě, ale dojisté míry je v ní členění patrné, proto se přikláním spíš k interpretaci tohoto kontrastivního základu jako k výběru z implikované množiny alternativ, který se ještě nedá nazvat přímo „novým tématem“. Tyto interpretace jsou však maximálně citlivé na jazykové povědomí interpretujícího, proto je v takovýchto případech nutné počítat s jistým rozptylem. Přesto lze říci, že podobné případy patří mezi slabší formy kontrastu.

2.1.1.4.6 Nerozčleněná implicitní množina alternativ – nové téma

Příklad 14:

Pražská Matějská pouť má již čtyřsetletou tradici.

*Odhadem kolem dvaceti tisíc **návštěvníků** přišlo o víkendu na pražské Výstaviště, kde byla v sobotu zahájena tradiční Matějská pouť.*

Děti a dospělí u vchodu vítá padesátimetrové obří kolo, připraveno je 90 atrakcí - kolotoče, centrifugy, autodromy, střelnice, hrací automaty.

Nejslavnější pražská pouť a první evropská pouť v roce potrvá až do 9. dubna.

První dva týdny je vzhledem k jarním prázdninám otevřena denně, tedy i v pondělí, od 10 do 22 hodin.

Vstupné je 10 Kč, děti do 120 centimetrů výšky dle tradice mají vstup zdarma.

Nejslabší podobou kontrastu na Sgallově škále je „nové téma“. Od předcházejícího příkladu se liší tím, že ho v přecházejícím textu zdánlivě nic nepředjímá. Kontrastivní základ *vstupné* v příkladovém textu je evokován pouze obecným rámcem pouti, případně ještě zmíněnou otvírací dobou, která implikuje vstup, který se dá otevřít a zavřít, s kterým pak může souviset vstupné. To jsou ale souvislosti, pro které musíme jít hluboko do významů jednotlivých výrazů. Přestože tedy vstupné s tematikou souvisí, tento aspekt pouti je v textu zmíněn úplně poprvé, odtud „novost“ tématu.

Na tomto výčtu některých pevnějších bodů na škále síly kontrastu můžeme vidět především tendenci, kterou síla kontrastu vykazuje – kontrast je tím silnější, čím víc signálů v textu na něj upozorňuje, ať už je to textová vzdálenost, explicitnost a sevřenost množiny prvků, jejich malý počet, či další. Silný kontrast je tedy v tomto pojetí kontrast silně vyjádřený textem. Z druhého pohledu je ovšem třeba poznamenat, že čím silněji je kontrast v textu signalizován, tím menší úsilí musí recipient vyvinout proto, aby ho identifikoval, síla textu tedy nahrazuje interpretační úsilí. Slabší formy kontrastu jsou interpretačně značně obtížnější, v textu je signalizují právě jisté problémy při jejich plynulém navázání na předcházející kontext. K jejich začlenění do struktury textu je potřeba udržovat v paměti delší textové úseky a vyšší strukturní prvky textu. Je také možné se domnívat, že signalizace slabších kontrastů bude kompenzována silnějšími mimotextovými signály, např. intonací. Při našem zkoumání kontrastivní intonace jsme se pokusili tuto hypotézu potvrdit, při rozsahu a typu našich dat však byly výsledky příliš rozptýlené a neprůkazné.

Kapitola o výběru z množiny alternativ měla mimo jiné poukázat na fakt, že pojem kontrastu není dosud jednoznačně definován a že k takové definici bude třeba ještě mnoho práce. Vybrané aspekty množin alternativ byly pouze částí faktorů, které se do kontrastu promítají. Kontrastivita prolíná řadou jazykových plánů – zvukovým, lexikálním, morfologickým, syntaktickým, sémantickým, pragmatickým, textově syntaktickým – a je velice komplexním jevem. V začátcích práce s kontrastivním základem se tento pojem používal spíše intuitivně a dnes nejsme při jeho vysvětlování o moc dále, při pohledu na data se naopak otevírá rozmanitost, se kterou se ani nepočítalo. Pro konkrétní úkoly je užitečné dívat se na kontrast z určitého pohledu, ale vědomě redukovat jeho komplexní charakter je podle mne pro hlubší pochopení jeho fungování méně vhodné. Tím se snažím ospravedlnit také své vlastní intuitivní používání pojmu kontrast v této práci a fakt, že „co to je kontrastivní základ“ vyvstává

spíše postupně v jejím průběhu. Po analýze výběru z množiny alternativ, která se snažila o trochu hlubší pohled do sémantických vztahů, do nichž kontrastivní základ vstupuje, budou následovat poněkud povrchovější aspekty chování kontrastivního základu.

2.1.2 Povrchové signály kontrastivního základu ve větě

Zůstanu-li u chování, kterým se kontrastivní základ podobá kontextově nezapojeným uzlům, posunu se nyní z roviny významových vztahů v textu na daleko povrchovější úroveň gramatických signálů kontrastivního základu ve větě. Na rozdíl od rysu výběru z množiny alternativ nejsou tyto signály pro kontrastivní základ nutné pro každý výskyt kontrastivního základu, ale pokrývají jen menší část těchto výskytů. Gramatický signál jedním z mnoha faktorů, které se mohou účastnit na signalizaci kontrastivního základu, který je důležitý především proto, že patří k těm nejjasnějším. Pokud je kontrastivní základ gramaticky signalizovaný, nemusíme příliš váhat s jeho určením jako kontrastivního základu. Takové případy jsou důležitou oporou především při zkoumání chování kontrastivního základu, které nebylo předpokládáno, a účinně zabraňují případným definicím kruhem. nejdůležitějšími gramatickými signály jsou:

- silný tvar osobního zájmena
- rematizátor.

Jako vlastnosti, které se podobají vlastnostem kontextově nezapojených uzlů, pomáhají především rozeznávat kontrastivní základ od nekontrastivních členů základu.

2.1.2.1 Použití silného tvaru osobního zájmena v kontrastivním základu

Jak bylo zmíněno výše, objev užití silného tvaru osobního zájmena v kontrastivním základu byl přelomovým momentem pro zacházení s tímto jevem, protože souvýskyt silného tvaru zájmena na začátku věty a intonačního centra na jejím konci prokázalo, že se nemůže jednat o větu se subjektivním aktuálním členěním, která má na začátku ohnisko, a zároveň se nedá takový výraz považovat za běžný typ základu. Protože samotná existence takových vět už byla doložena na mnoha místech, pokusila jsem se zaměřit na kvantitativní aspekt využití silného tvaru zájmena v datech. Výskyt silných tvarů zájmen v PDT ukazuje následující tabulka:

Tabulka 3: Použití silných tvarů zájmen v PDT

	C	T	F
počet výskytů	4	16	11

Dotaz: Dotaz byl kladen pomocí výčtu všech silných tvarů zájmen v češtině – mne, mně, tebe, tobě, jeho, jemu, sebe, sobě. Pomocí negativního filtru byl odstraněn homonymní tvar jeho s posesivním významem a následně výskyty silných tvarů zájmen v předložkových pádech. Do výstupu díky malému počtu výskytů nebyly zahrnuty stromy s chybou v anotaci.

Vyhodnocení: Podle předpokladů byl výskyt silných tvarů zájmen v korpusu dost nízký, zvláště po odečtení jejich výskytů v předložkových pádech (v předložkových pádech se rozdíl mezi silným a slabým tvarem stírá – *Klidně bych to pro něj udělal* i *Klidně bych to pro něho udělal*, někde je dokonce možný pouze silný tvar – *o sobě, pro sebe* apod.). Podle výsledků v tabulce se zdá, že nepoměr mezi kontextově zapojenými uzly a kontrastivně zapojenými uzly svědčí spíš v neprospěch hypotézy, ale malé množství získaných dat nám umožňuje rozebrat jednotlivé příklady podrobněji.

Tabulka 4: Distribuce silných tvarů zájmen

	mne	mně	tebe	tobě	sebe	sobě	jeho	jemu
C						1	2	1
F					6	1	2	2
T	8	1		2	4	1		

Jak je vidět, složení výskytů jednotlivých tvarů u kontrastivních základů a kontextově nezapojených uzlů je velmi podobné. Jako kontextově zapojené uzly se oproti tomu objevují převážně jiné zájmenné tvary. Hlavní rozdíl je mezi zájmeny vyjadřujícími první a třetí mluvnickou osobu. Zatímco u kontextově nezapojených a kontrastivně zapojených uzlů se nevyskytují zájmena první osoby, u kontextově zapojených uzlů se nevyskytují zájmena třetí osoby. Zájmena druhé osoby u kontextově zapojených uzlů pocházejí z citátu humanistické češtiny, a proto s nimi nemůžeme docela počítat. U zvrtné formy sebe je většina výskytů součástí konstrukce „sám sebe“, což je spojení z hlediska aktuálního členění poněkud komplikované, a jak jsem zjistila při pohledu na data, jeho anotace v korpusu je bohužel nekonzistentní. Zájmena první osoby tíhnou ke kontextové zapojenosti nejspíš proto, že indexicky odkazují k mluvčímu, a je také možné, že rozdíl v užívání tvarů mne a mě se stírá.

Jediným závěrem tu může být, že z takového množství výskytů nelze dělat jakékoli závěry. Na druhou stranu umožňuje jejich malé množství podrobnější pohled, který může naznačit, jakými směry se lze ubírat při zkoumání fungování silných tvarů zájmen v aktuálním členění. Pro úplnost uvádím všechny nalezené příklady kontrastivních základů vyjádřených silným tvarem zájmena.

Příklady 15-18:

*Ve věznicích však nadarmo tráví čas i vysoce kvalifikovaní lidé, kteří by mohli **sobě** i svému zaměstnavateli vydělat hodně peněz - a nepotřebují víc než tužku a papír plus přísun informací.*

*"Nám to nic neudělá," doplňuje Jiří Rohan, "a **jemu** to může pomoci."*

*Kožený mu, jak řekl, vyplatil půl milionu korun proto, že Wallis vyhrožoval, že **jeho** osobně i firmu "potopí".*

*Většina amerických válečných zajatců se dostala do bezpečí, **jeho** samého však čekal jiný osud.*

2.1.2.2 Podmět vyjádřený osobním zájmenem

Silné a slabé tvary mají osobní zájmena pouze v některých pádech, a je otázka, jestli i v pádech bez silných a slabých tvarů mohou signalizovat kontrastivní základ. Čeština je jazyk, v němž se dá vypustit z věty podmět, který byl v předchozí větě vyjádřen. A osobní zájmena, která referují k osobám, které už byly v textu zmíněny, bývají často ve funkci podmětu elidována. Je možné, že osobní zájmena se jako podmět vyskytují především tehdy, mají-li k tomu nějaký silný důvod, a takovým silným důvodem by mohl být fakt, že je dané zájmeno kontrastivním základem. I tuto možnost jsem se pokusila ověřit na datech, přestože samo vyjádření zájmena není jednoznačným signálem kontrastivního základu, neboť jsem předpokládala, že bude kvantitativně zajímavější než analýza silných zájmenných tvarů. Výsledky shrnuje tabulka.

Tabulka 5: Výskyty vyjádřených zájmen

	T	C	F
počet	299	92	49
zastoupení v korpusu (%)	0,03	0,01	0,01
relativní zastoupení (%)	68,0	20,9	11,1

Dotaz: Uzly byly vybrány pomocí kombinace několika atributů – povrchové syntaktické funkce subjektu, morfologického tagu osobního zájmena a hodnoty kontextové zapojenosti. Vyjádřenost byla vyhledána podle toho, zda uzal

přibyl do stromu až na tektogramatické rovině – v takovém případě je na povrchu nevyjádřený a nemá atributy z nižších rovin.

Vyhodnocení: V tabulce vidíme jasně, že hypotézu o kontrastivním základu jako možném důvodu k vyjádření podmětu osobním zájmenem data nepotvrdila. Osobní zájmeno, i když se v textu často vynechává, má i v případě vyjádřenosti příliš silnou kontextovou vazbu na svůj antecedent a je proto nejčastěji anotováno jako kontextově zapojené. Jako kontrastivní jsou osobní zájmena anotována ve zmíněné vazbě s *osobně* a ve vazbách se zdůrazňovacími částicemi – *také já, i já, ani on* apod. Nejméně jsou osobní zájmena anotována jako kontextově nezapojená, což je zřejmé. Aby zájmeno, které referuje vždy k něčemu již známému z kontextu, bylo vnímáno jako kontextově nezapojené, musí být užito velmi zřetelně ohniskově, nejlépe být ve vlastním ohnisku.

Přestože je kontrastivně zapojených vyjádřených zájmených podmětů nezanedbatelné množství, z výsledků vyplývá, že samotná vyjádřenost podmětu osobním zájmenem nám nepomůže odhalit, zda je daný výraz kontrastivním základem. K takovému rozhodnutí je třeba také přítomnost dalších signálů jako ustálených vazeb typu *já osobně* nebo zdůrazňovacích částic.

Příklady osobních zájmen s různými hodnotami tfa:

Příklady 19-21:

I oni.c se ale mohou vykázat jen náhodnými úspěchy v podobě zlatých mincí a klenotů, jejichž hodnota se ale s velikostí očekávaného nálezu nedá srovnat.
Viděla jsem třeba Ščerba, ale nemyslím si, že by on.t měl být nejlepším gymnastou světa.
Růžička i Jelínek si dobře uvědomují, že by to měli být právě oni.f, kdo dovedou svůj tým do play off.

2.1.2.3 Kontrastivní základ s rematizátorem

Velmi silným signálem kontrastivního základu ve větě je výskyt specifického typu zdůrazňovací částice – rematizátoru před kontrastivním základem. Rematizátor už ze svého názvu má primární funkci signalizovat předěl mezi základem a ohniskem, uvádět „rematickou“ část věty. Rematizátory se lingvisté v minulosti zabývali často, nejdůležitější práce na toto téma vydali Hajičová, Daneš a Koktová. V korpusu bylo přesto třeba značkování rematizátorů dále upravit, neboť se musely řešit specifické otázky – např. přesné umístění rematizátoru ve stromové struktuře, jeho dosah ve stromě, hodnota kontextové zapojenosti apod. Po postupném stanovení těchto pravidel bylo pak třeba upravit i skupinu výrazů, které byly za rematizátory používány. Pohled

na rematizátory, který byl výsledkem této práce, je poněkud odlišný od dosavadních pojetí. Nejúplněji je zatím podán v manuálu pro tektogramtické značkování, zde shrnu jen jeho hlavní rysy.

2.1.2.4 Vymezení funkce rematizátoru

Funkci rematizátorů plní především částice a některá příslovce. Většina výrazů vystupujících v pozici rematizátoru je však funkčně homonymní (neplní pouze funkci rematizátorů)⁶³. Ve funkci rematizátorů se nezdá objevují částice a příslovce, které primárně vyjadřují adverbialní doplnění, nebo výrazy vstupující do funkce modifikátorů souřadících spojovacích výrazů. Proto bylo potřeba funkce daných výrazů vymezit a oddělit, neboť u naprosté většiny těchto slov se polyfunkčnost vyskytuje, a nelze tedy skupinu rematizátorů jednoznačně vymezit seznamem. Za tím účelem jsem se pokusila popsat fungování prototypických rematizátorů a vyhledat výrazy, které jsou většinou méně problematicky určitelné jako rematizátory. Prototypické rematizátory jsou pro naše potřeby výrazy, jejichž primární funkcí je být ve větě rematizátorem, tedy nejčastěji se vyskytují ve funkci rematizátorů. Prototypický rematizátor je schopný rematizovat jak jeden, tak více členů věty, mít užší nebo širší dosah. Může se vyskytovat jak v ohnisku, kde rematizuje celé ohnisko, tak v základu, kde rematizuje kontrastivní základ. Jeho význam většinou obsahuje rys zdůraznění nebo vytykání. U výrazů méně typických pro funkci rematizátorů mohou některé z těchto rysů chybět. K prototypickým rematizátorům patří např. výrazy *pouze, jen, jenom, zejména, zvláště, především, obzvláště, hlavně, jedině, například, toliko, výhradně, výlučně*.

Funkcí rematizátoru je signalizovat ve větě sdělně nejzávažnější kategorie aktuálního členění - ohnisko a kontrastivní základ. Umístění rematizátorů v povrchovém slovosledu je poměrně volné, stojí téměř vždy před těmi výrazy, které rematizují, tj. před těmi výrazy, jejichž příslušnost k ohnisku nebo kontrastivnímu základu signalizují. O té části věty, která je rematizována, říkáme, že je v dosahu rematizátoru. Rematizátor může mít ve svém dosahu jeden, ale i více výrazů. Rematizátor, který signalizuje ohnisko, zpravidla stojí na předělu základu a ohniska (detailní rozbor fungování těchto rematizátorů podává Hajičová v Negaci a presupozici ve významové stavbě věty⁶⁴). Rematizátor, který signalizuje kontrastivní základ, je zvláštní tím, že jeho dosah končí na hranici kontrastivního základu a části věty, kde stojí kontextově zapojené uzly (vyjma vět, které se skládají pouze z kontrastivního základu a ohniska), má tedy dosah pouze na kontrastivní základ.

63 Viz Manuál pro tektogramtické značkování, kap. 9.6.

64 Viz Hajičová 1975.

Protože rematizátor napomáhá strukturaci věty z hlediska aktuálního členění, má změna jeho pozice v povrchovém slovosledu za následek změnu významu, která nenastává, pokud má daný výraz jinou funkci, než právě rematizační. Proto může být tato vlastnost užitečná při rozlišování funkce daného výrazu. Zatímco u vět *Třeba Karel půjde na oběd.* a *Karel půjde třeba na oběd.* vnímáme významový rozdíl (první věta říká může např. navazovat na kontext *Každý z nás se dělat něco jiného* a v další větě sdělují, že zrovna Karel půjde na oběd, zatímco ve druhé větě považují za zřejmé, že Karel někam půjde, a sdělují, že si vybere asi oběd), u vět *Honza se tam třeba bude zítra nudit.* a *Třeba se tam Honza bude zítra nudit.* k významovému posunu nedochází (věci se mají nejspíš tak, že se tam Honza bude zítra nudit). Pokud u dané věty zkusíme přesunout výraz, o němž si nejsme jisti, zda je rematizátor, a dojde k posunu významu, je pravděpodobné, že v daném kontextu má funkci rematizátoru.

2.1.2.5 Kontextová zapojenost rematizátorů

Hodnota kontextové zapojenosti u rematizátorů je určována tím, které kategorie aktuálního členění (základ, ohnisko) rematizátor signalizuje. V současnosti je uzlu reprezentujícímu rematizátor přiřazována buď hodnota *t* (kontextově zapojený), nebo *f* (kontextově nezapojený). Hodnoty *c* (kontrastivně zapojený) v datech PDT rematizátor nenabývá. To souvisí jak s předpokládaným vztahem rematizátoru ke kontextu, tak s anotační konvencí (prozatím bylo třeba věnovat tolik pozornosti tomu, jak rematizátory fungují ve větné struktuře, že podrobné prozkoumání jejich vlastního vztahu ke kontextu čeká na další práci).

Předpokládají se tyto možnosti hodnot atributu *tfa* a tato umístění rematizátoru v tektogramatickém stromě:

- pokud rematizátor signalizuje ohnisko, je označen jako kontextově nezapojený a zařazen ve struktuře vlevo od uzlu, který je první v jeho dosahu (*Petra si umyla také.RHEM.f boty.f*)
- pokud rematizátor signalizuje kontrastivní základ, má uzel reprezentující rematizátor hodnotu *t* (kontextově zapojený) a umístí se doleva před kontrastivní základ, který má v dosahu. (*Také.RHEM.t Petra.c si umyla boty.*)
- pokud jsou výrazy v dosahu rematizátoru kontextově zapojené, má uzel reprezentující rematizátor také hodnotu *t* (kontextově zapojený) a umístí se vlevo před kontextově zapojený výraz – takové konstrukce vznikají převážně ve větách „druhé instance“, kdy se z kontextu opakuje výraz i

s rematizátorem (*Nejen Karel si umyl i boty. Také PETRA si umyla i.RHEM.t boty.t*)

- pokud je rematizátor ve vlastním ohnisku, má uzel reprezentující rematizátor hodnotu *f* (kontextově nezapojený) a je umístěn na nejpravější cestě od kořene tektogramatického stromu. Předpokládá se, že všechny ostatní výrazy (uzly sesterské a rodičovské) jsou kontextově zapojené. (*Petra si umyla boty také.RHEM.f*)

2.1.2.6 Umístění rematizátorů v tektogramatické struktuře

Umístění rematizátoru v tektogramatickém stromě určujeme tedy podle toho, kterou část věty má ve svém dosahu. Rematizátor signalizující ohnisko má v zásadě ve svém dosahu všechna kontextově nezapojená doplnění (včetně jejich rozvití) stojící v povrchové podobě věty napravo od něj. Rematizátor signalizující kontrastivní základ má v zásadě dosah na první kontrastivní kontextově zapojené doplnění (včetně jeho rozvití) stojící napravo od něj. Existují ovšem i složité konstrukce, především v substantivních skupinách, kde lze o dosahu rematizátoru na rozvití řídicích (kontextově nezapojených a kontrastivních kontextově zapojených) výrazů diskutovat. Podle všeho slábne dosah rematizátoru směrem dolů ve struktuře věty. Tyto jevy však dosud nebyly patřičně prozkoumány.

Pro umístění rematizátorů v tektogramatickém stromě potom platí jednoduchá pravidla:

- rematizátor (uzel reprezentující rematizátor) se v tektogramatickém stromě umísťuje jako nejbližší levý sourozenec prvního uzlu (v hloubkovém slovosledu) reprezentujícího výraz, který má rematizátor ve svém dosahu.
- je-li v dosahu rematizátoru řídicí predikát, umísťuje se uzel reprezentující rematizátor jako nejpravější levý přímý potomek uzlu reprezentujícího tento řídicí predikát
- je-li rematizátor ve vlastním ohnisku, umísťuje se uzel reprezentující rematizátor v souladu s pravidly o umístění vlastního ohniska na nejpravější cestu od kořene tektogramatického stromu.

Z toho vyplývá především velmi důležitá vlastnost rematizátoru, že se může podle dosahu pohybovat velmi volně po tektogramatické struktuře věty (ne vždy totiž gramatická struktura věty na povrchu dovoluje, aby byl rematizátor v kontaktním

postavení vzhledem k uzlu, který má v dosahu – to je případ zvláště nominálních skupin, které podrobně zpracovávám v manuálu pro tektogramatické značkování), a to jak v rámci hloubkového slovosledu, tak nahoru a dolů po úrovních zapuštěnosti. Zejména proto musela být jeho umístění ve struktuře věnována taková pozornost a proto bylo třeba vysvětlit nejprve jeho chování, než přejdu k pohledu na výskyt rematizátorů v korpusu.

Tabulka 6: Výskyty rematizátorů v PDT

	před T	před C	před F
počet	0	1373	15267
zastoupení v korpusu (%)	0	0,2	1,8
relativní zastoupení (%)	0	8,25	91,75

Dotaz: Vyhledat počet dvojic rematizátoru a uzlu v jeho dosahu je poměrně složité, protože rematizátor nemá dosah ve svých attributech nijak specifikován a vyjadřuje ho pouze svým umístěním ve stromě. První uzel, který je v jeho dosahu, je jeho první pravý sourozenec na stejné úrovni zapuštěnosti, což je vztah natolik netriviální, že jej nelze účinně zadat v rámci dotazu. Svůj dotaz jsem tedy zúžila na případy, kdy je uzel v dosahu rematizátoru v hloubkovém slovosledu těsně za rematizátorem. Protože hloubkový slovosled je počítán lineárně, vypadnou z takového dotazu případy, kdy na uzlu v dosahu rematizátoru visí ještě další kontextově zapojený uzel, který se díky svému postavení vlevo od řídícího uzlu dostane v hloubkovém slovosledu mezi sourozence. Dovolím-li si předpokládat, že takových stromů je zhruba stejný podíl ve všech třech zkoumaných případech, mohu se inspirovat i výstupy omezenými na zmíněný jeden konkrétní případ.

Z korpusu byly vybírány dvojice uzlů, které jsou sourozenci, jeden z nich má jednu z hodnot tfa a druhý je rematizátor s takovou hodnotou tfa, která odpovídá konvenci pro anotaci kontextové zapojenosti rematizátorů podle uzlu v jejich dosahu. Tedy např. když byl hledán rematizátor, který má v dosahu kontrastivní základ, byla mu předem zadána hodnota kontextové zapojenosti t (kontextově zapojený). Aby byly zahrnuty i případy, kdy je uzel v dosahu rematizátoru v koordinaci a z technických důvodů tedy neleží na stejné hladině stromu (přestože je lingvistický sourozenec rematizátoru), byly nad tento uzel vloženy další na sobě závislé uzly s atributem „optional“, což znamená, že se mezi rodičem a daným uzlem mohou a nemusí vyskytovat. Rematizátor a uzel v jeho dosahu pak byly k sobě vztaženy pomocí atributu deepord tak, že uzel v dosahu má hloubkový slovosled o jednu větší než rematizátor. V případě kontextově nezapojeného rematizátoru a kontextově nezapojeného uzlu

v jeho dosahu byl zadán ještě dotaz na struktury, kdy má rematizátor v dosahu predikát, protože v takových případech má v dosahu svého rodiče. Dotaz tedy hledal kontextově nezapojený uzel, na němž je závislý kontextově nezapojený rematizátor, jehož hloubkový slovosled je o jednu nižší než slovosledná pozice jeho rodiče. Výstup tohoto dotazu byl připočten k výstupu prvního dotazu.

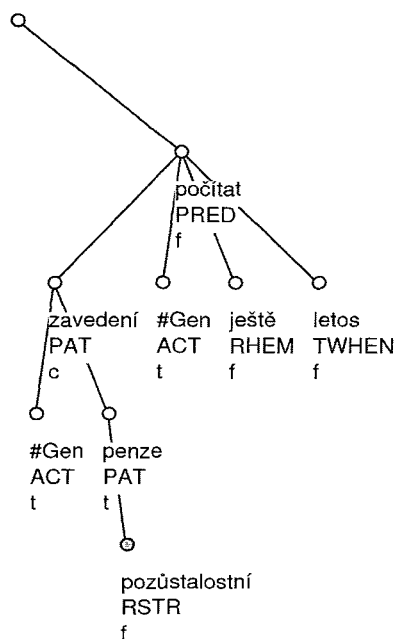
Vyhodnocení: Přestože případ, kdy kontextově zapojený rematizátor má v dosahu kontextově zapojený uzel, je velmi specifický, je překvapivé, že nebyl v korpusu nalezen ani jeden výskyt tohoto spojení. To ukazuje, že rematizátor má skutečně silnou tendenci signalizovat ohnisko nebo kontrastivní základ a jeho výskyt je interpretován v tomto ohledu velmi jednoznačně. Tento fakt také znamená, že případy, kdy se vyskytl rematizátor v základu, byly vždy interpretovány tak, že rematizátor uvozuje kontrastivní základ. Rematizátor je tedy velmi silným signálem a může nám značně pomoci v rozhodování, zda jde v daném spojení o kontrastivní základ nebo kontextově zapojený uzel.

Dalším důležitým výstupem je poměr výskytů mezi rematizátory, které mají v dosahu kontextově nezapojené uzly, a rematizátory, které mají v dosahu kontrastivní základ. Počet rematizátorů v ohnisku je více než desetinásobný než počet rematizátorů před kontrastivním základem, z čehož vyplývá, že nejdůležitější funkcí rematizátoru je signalizovat předěl základu a ohniska a signalizace kontrastivního základu je sekundární. Přesto kontrastivní základ signalizovaný rematizátorem pokrývá z celkového množství nalezených případů přes osm procent, což rozhodně není zanedbatelný podíl, a pokud i v takto omezeném vyhledávání bylo nalezeno přes tisíc výskytů kontrastivního základu signalizovaného rematizátorem, je patrné, že funkce rematizátoru signalizovat kontrastivní základ je pro průzkum aktuálního členění relevantní a že je třeba s ní počítat.

Příklady rematizátoru v ohnisku a v kontrastivním základu:

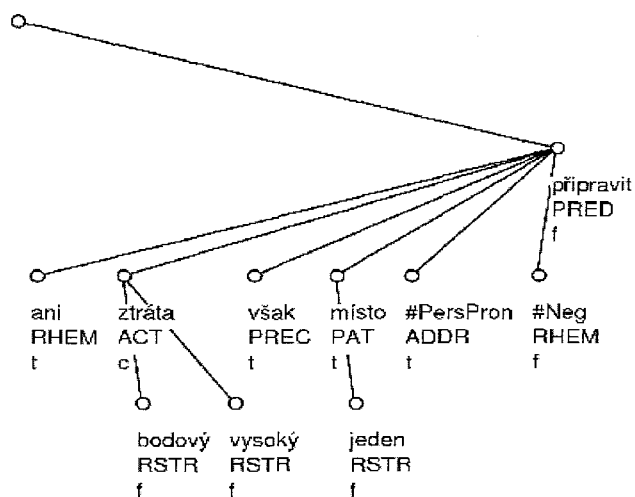
Příklad 22:

Se zavedením pozůstalostní penze se počítá ještě letos.

Příklad 23:

Ani vysoká bodová ztráta ho však o první místo nepřipravila.

2.1.3 Postavení kontrastivního základu v povrchovém slovosledu

Po stručném přehledu rysů, kterými se chování kontrastivního základu podobá chování kontextově nezapojených uzlů, zmíním rysy, kterými se naopak jeho chování podobá chování kontextově zapojených uzlů. Jedná se vlastně o rys jediný, ale ve svých důsledcích tak podstatný, že na jeho základě převážilo mínění, že kontrastivní základ je součástí základu a nikoli odštěpenou částí ohniska. Jedná se o jeho postavení v povrchovém slovosledu, přesněji jeho tendenci stát v iniciální pozici ve větě.

Povrchový slovosled je nejdůležitějším prostředkem vyjádření aktuálního členění věty v češtině, a i pro výzkum kontrastivního základu je jeho chování v povrchovém slovosledu zásadní. Kontrastivní základ má tendenci obsazovat iniciální pozici ve větě, ve smyslu jak ji vymezil Svoboda, který kontrastivní základ („kontrastní diatéma“) jako primární aktuálněčlenskou funkci, obsazující iniciální pozici, také zmiňuje.⁶⁵ V rámci celé věty se tedy kontrastivní základ řadí do základové (kontextově zapojené) části věty, z hlediska základu pak na jeho úplný začátek.

Před kontrastivním základem mohou stát ještě některé další výrazy, a to v tzv. preiniciální pozici. Sem patří zejména rematizátor, pokud signalizuje kontrastivní základ, nebo některé částice, které významově nebo modálně modifikují význam celé věty nebo částice (v korpusu zejména uzly označené funktorem ATT – postojové částice), které větu navazují na předchozí kontext (v korpusu značené funktorem PREC). Následující tabulka ukazuje orientační počty vybraných typů částic v korpusu – protože povrchový slovosled je v každém stromě číslován lineárně, jsou veškeré kvantitativní údaje v této kapitole počítány na části korpusu, která obsahuje věty jednoduché a podřadná souvětí (v souřadném souvětí má první výraz druhé a další věty, přestože je anotována z hlediska aktuálního členění zvlášť, vyšší hodnotu atributu povrchového slovosledu, a z tohoto pohledu by počty mohly být zavádějící). Čítá 36 392 stromů.

Tabulka 7: Výskyt částic v preiniciální pozici

	PREC	ATT	RHEM
počet v preiniciální pozici	323	35	597

Pro ilustraci byly vybrány případy, kdy jsou zmíněné částice úplně prvním slovem ve větě a za nimi se vyskytuje kontrastivní základ. Tak z výsledného počtu vypadnou případy, kdy je v preiniciální pozici částic několik, což je poměrně běžný jev. Takový případ ukazuje poslední z následujících příkladů.

⁶⁵ Viz Svoboda 1984, s. 30-31.

Příklady 24-27:

Bohužel, fotbal se hraje na góly.

Naopak od daně jsou osvobozeny starobní důchody i podpory v nezaměstnanosti.

Ne každý složí makléřské zkoušky.

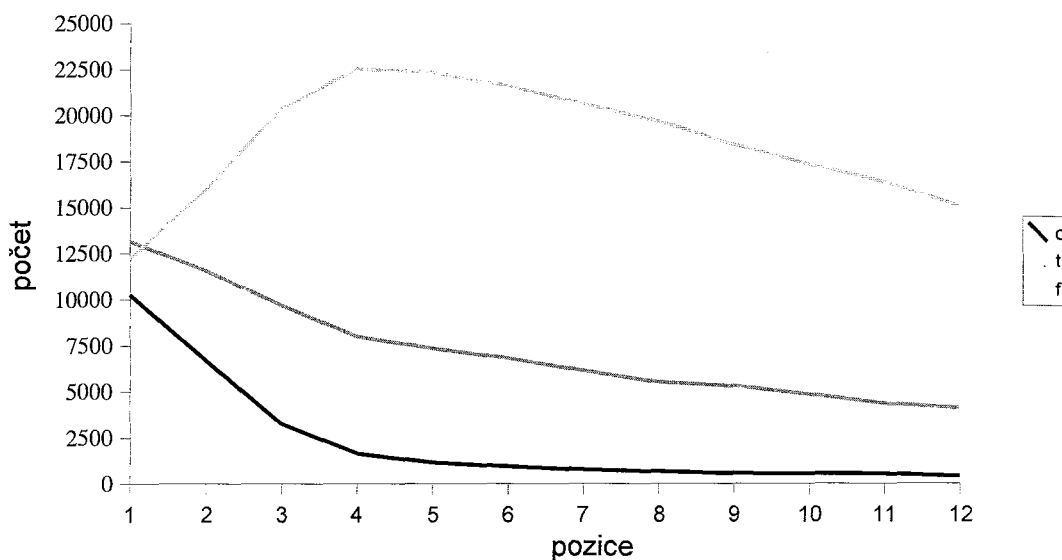
Koneckonců i odborníci na přípravu modrých přileb (jsou jimi většinou vojáci v záloze) potvrzují, že jejich jednoúčelový výcvik je pro armádu neopodstatněným přepychem.

Abychom mohli zmapovat chování kontrastivního základu v pozicích povrchového slovosledu, je potřeba toto chování srovnat a chování kontextově zapojených a kontextově nezapojených uzlů na těchto pozicích. Následující tabulka a graf ukazuje počty uzlů jednotlivých hodnot kontextové zapojenosti na prvních dvanácti pozicích povrchového slovosledu.

Tabulka 8: Výskyt hodnot tfa v povrchovém slovosledu

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
c	10279	6705	3271	1662	1183	955	784	677	582	543	547	429
t	13167	11579	9698	8011	7367	6848	6174	5538	5329	4880	4382	4144
f	12208	15991	20396	22563	22378	21647	20676	19745	18469	17377	16422	15111

Graf 1: Postavení hodnot tfa v povrchovém slovosledu

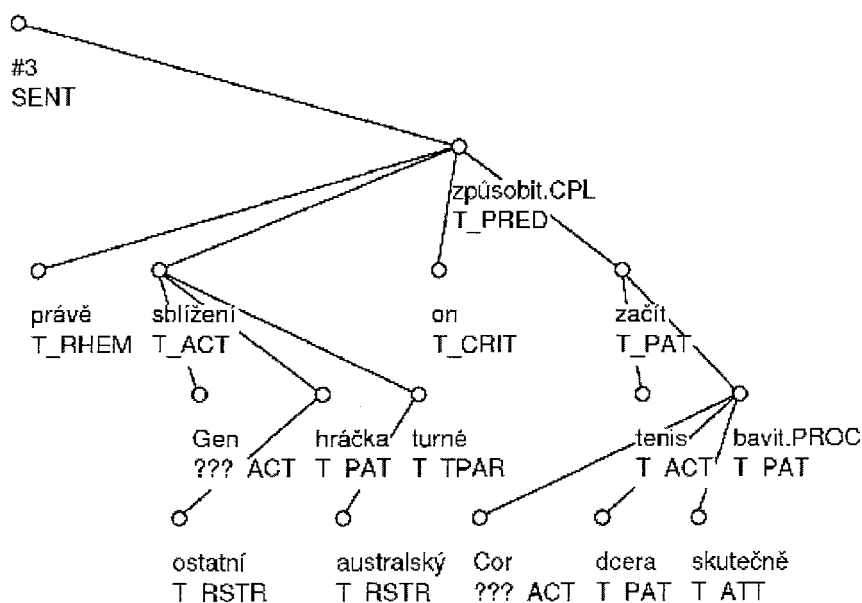
Dotaz: Dotaz byl opět prováděn na redukované skupině dat – jednoduchých větách a podřadných souvětích. Jednotlivé hodnoty kontextové

2.1.4 Neprojektivní konstrukce

Tendence kontrastivního základu k obsazování iniciální pozice je tak silná, že může způsobovat tzv. porušení projektivity povrchového slovosledu⁶⁶. Neprojektivitami, se kterými jsme se setkávali při anotaci, jsme se zábyvali a snažili se zjistit jejich příčiny, mimo jiné proto, že se jich objevilo více výskytů a více typů, než jsme předpokládali. Mnoho z nich souviselo právě s kontrastivním základem ve větě, což vedlo k našemu předpokladu, že jde o chování pro kontrastivní základ typické. Shrnu zde nejprve stručně, jak se na neprojektivitu ve funkčním generativním popisu pohlíží, a pak některé výsledky našeho zkoumání.

Neprojektivita povrchové syntaktické struktury je stav, kdy kolmice spuštěná z libovolného uzlu stromu protíná závislostní hranu. Je třeba zdůraznit, že neprojektivita se týká povrchové struktury, a ne tedy tektogramatického stromu. Tektogramatický strom je z definice projektivní a předpokládá se, že mezi hlubokovou a povrchovou strukturou dochází k posunu určitého uzlu. Pro ilustraci uvedu příklad stromu před projektivizací, kdy ještě zachovává povrchové pořadí.

Obrázek 4: Neprojektivizovaný strom v tektogramatické anotaci

#43120 Právě sblížení s ostatními hráčkami během australského turné podle ní způsobilo, že dceru začal tenis skutečně bavit.

⁶⁶ Podrobné zmapování problému neprojektivit viz v Hajičová, Zeman et al. 2004

zapojenosti byly postupně vyhledávány na jednotlivých pozicích pomocí hodnoty atributu ord povrchového slovosledu.

Vyhodnocení: Jak ukazuje tabulka i graf, průběh obsazování jednotlivých slovosledných pozic se velice liší mezi kontrastivně zapojenými uzly a kontextově zapojenými uzly na jedné straně, a kontextově nezapojenými uzly na druhé straně. Zatímco počty kontextově nezapojených uzlů směrem se zvyšující se slovoslednou pozicí rostou, počty kontextově zapojených a kontrastivně zapojených uzlů klesají. Tento průběh odráží primární funkci českého slovosledu signalizovat základ a ohnisko ve větě. Podíváme-li se zvlášť na kontrastivně zapojené uzly, vidíme, že klesání směrem ke zvyšující se slovosledné pozici je strmější než klesání v případě kontextově zapojených uzlů. Potvrzuje tedy tendenci kontrastivního základu vytlačovat z iniciální pozice kontextově zapojené uzly. Tvarově vypadá průběh kontrastivního základu podobně jako průběh u počtů kontextově zapojených uzlů, kdežto mezi kontrastivním základem a kontextově nezapojenými uzly je průběh v počátečních pozicích zcela opačný.

Výskyt nezanedbatelného počtu kontrastivních základů na vyšších slovosledných pozicích je dán především gramatickou strukturou, jejíž součástí je kontrastivní základ (např. u rozsáhlejších nominálních skupin je slovosled pevně dán a některé přívlastky musí předcházet svůj řídící uzel). Může také jít o kontrastivní základ vedlejší věty.

Pro ilustraci uvádím příklady kontrastivního základu na jednotlivých pozicích v povrchovém slovosledu:

Příklady 28-32:

Se zavedením pozůstalostní penze se počítá ještě letos.

Současné ***požadavky*** kapitálového trhu po této profesi odhadují odborníci zhruba na tři tisíce.

Právě tento ***čtvrtek*** napadla čtyřčlenná skupina mladíků s obuškou a sečnou zbraní podobnou mačetě na Centrálním autobusovém nádraží v Plzni dva Romy.

Osmnáctiletý Rom Tibor ***Danihel*** se utopil.

Někteří zahraniční ***umělci*** či ***producenti*** již potvrdili účast.

Tak silná tendence k výskytu kontrastivního základu na samém počátku věty je zřejmě dána nejen jeho příslušností k základu, ale i jeho úlohou při strukturaci textu. Její fungování bylo vidět už na příkladech delších textových úseků

Ke vzniku neprojektivit v povrchové realizaci věty musí tedy být splněny dva předpoklady: stromová struktura věty musí obsahovat aspoň jednu nepřímou závislost a v povrchovém pořadí musí docházet k pohybu, při němž se jeden z uzlů přesune do neprojektivní polohy.

Nepřímo závislé mohou být v české větě tyto typy uzlů:

- atributy, rozvíjející participanty větné struktury, a uzly na nich závislé;
- doplnění infinitivu a uzly na něm závislé;
- doplnění jmenné části složeného predikátu a uzly na něm závislé;
- doplnění predikátu závislé klauze a uzly na něm závislé.

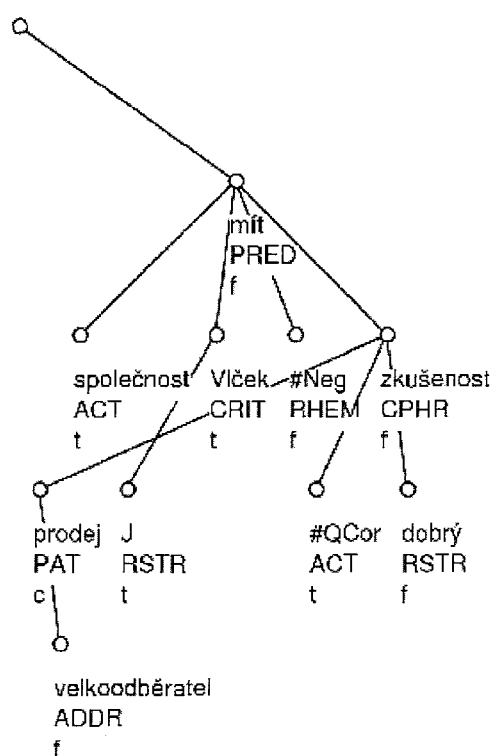
Pohyby, při nichž dochází k posunu uzlu do neprojektivní polohy, mohou být motivovány buď slovoslednými pravidly daného jazyka (češtiny), nebo aktuálním členěním věty. Slovosledná pravidla (např. v nominální skupině) zde nezmíním, neboť tato práce se týká aktuálního členění. Odchylek od projektivity v češtině motivovaných aktuálním členěním je několik typů, a abychom mohli odchylky od projektivity uspokojivě popsat, bylo třeba klasifikovat případy, u nichž k neprojektivitám dochází. Pokusili jsme se tedy vymezit několik skupin odchylek od projektivity, přičemž jsme vycházeli především z morfologicko-syntaktických charakteristik uzlů, které spojuje neprojektivní závislostní hrana.

2.1.4.1 Konstrukce s atributy

Pokud neprojektivní hrana vede mezi jmenným uzlem a jeho přívlastkem, lze rozlišit dva typy odchylek od projektivity: Typ 1A - atribut je posunut neprojektivně doleva, typ *Studené mám pivo nejradši*

Příklad 33:

*S prodejem velkoodběratelům neměla společnost podle J. Vlčka dobré zkušenosti*⁶⁷.

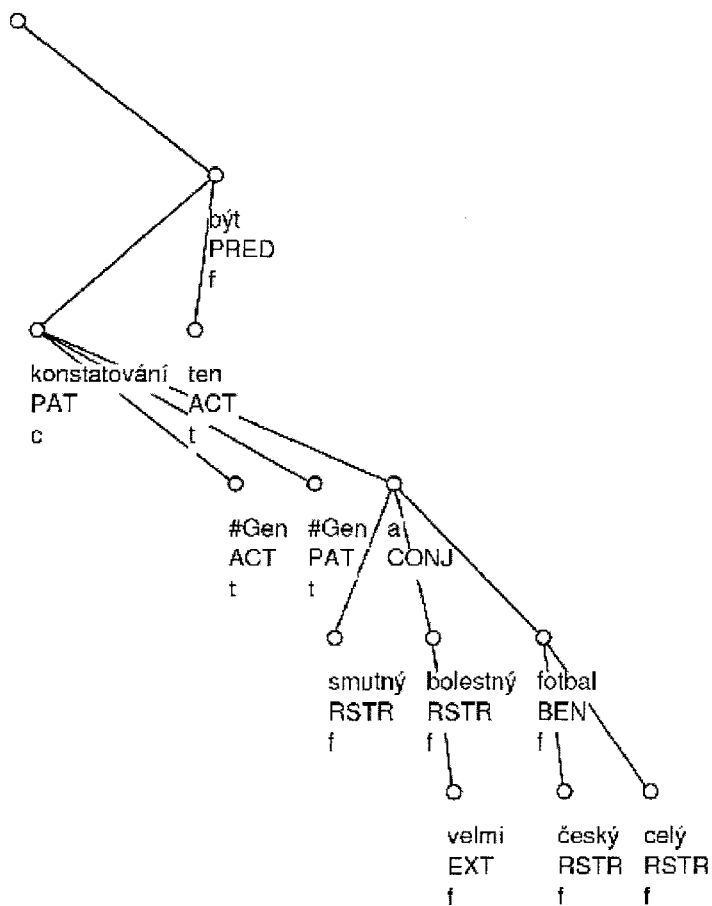

⁶⁷ Pro ilustraci ukazují ve stromech původní neprojektivní hranu, tektogramatické stromy jsou ovšem projektivizované.

Typ 1B - řídicí uzel atributu je posunut neprojektivně doleva, typ *Sportovec je Karel dobrý*

Příklad 34:

Konstatování je to smutné a velmi bolestné pro celý český fotbal.

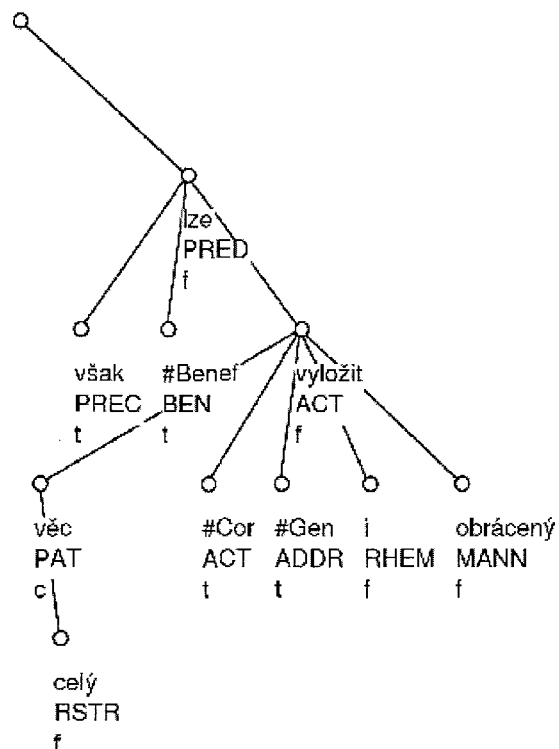
2.1.4.2 Konstrukce s infinitivem

Pokud neprojektivní hrana vede od infinitivu k jeho doplnění, dochází k neprojektivitám dvou typů.

Typ 2A - doplnění infinitivu se posouvá doleva, typ *Karla jsme zamýšleli poslat do Ameriky*

Příklad 35:

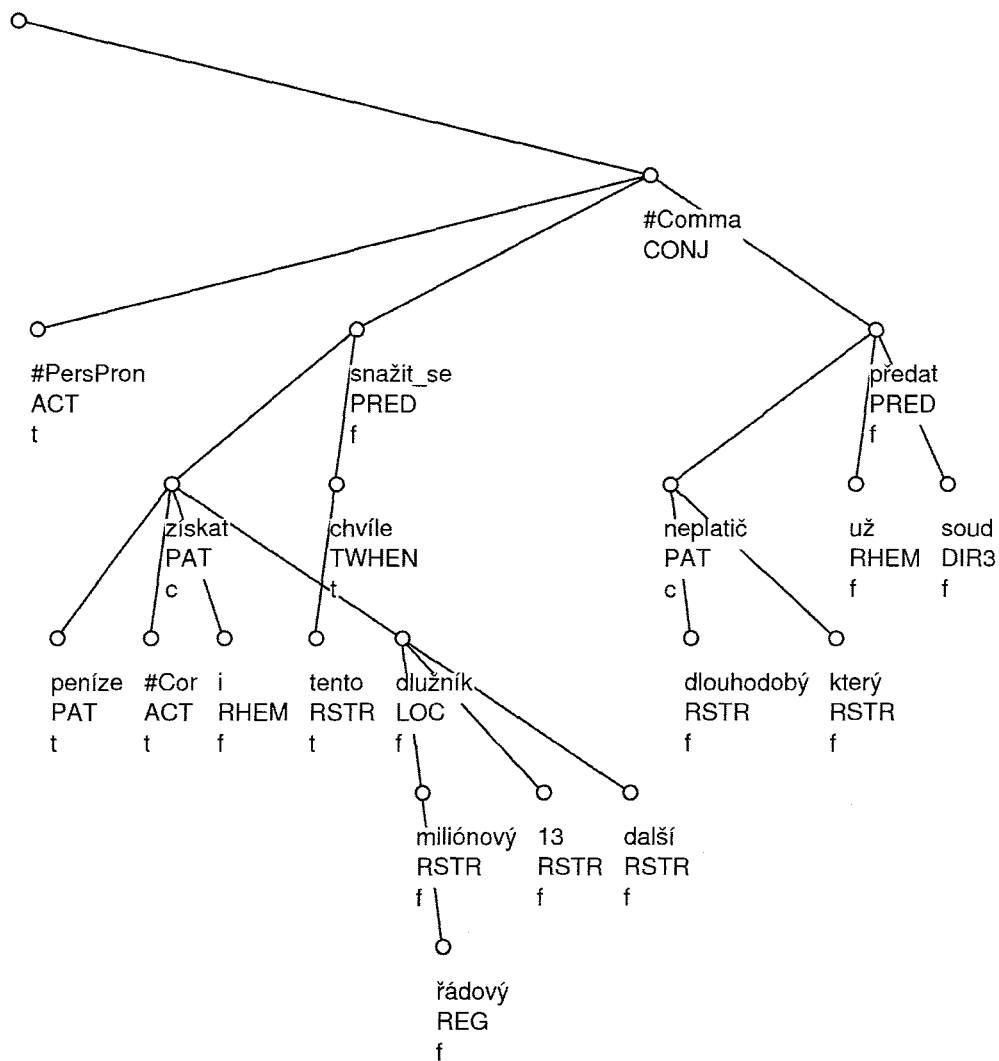
Celou věc však lze vyložit i obráceně.

Typ 2B - infinitiv se posouvá doleva, typ *Pozvat jsem se rozhodl jen rodinu.*

Příklad 36:

Získat peníze se v tuto chvíli snaží i u dalších 13 řádově milionových dlužníků, některé dlouhodobé neplatiče už předala k soudu.

2.1.4.3 Složené predikáty

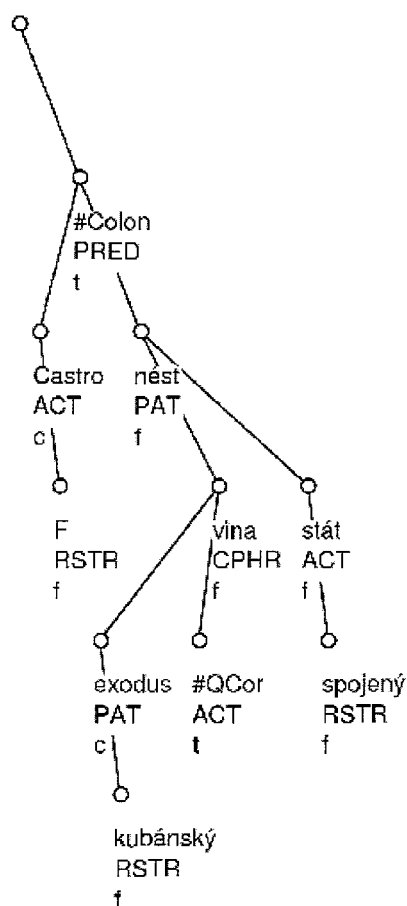
Složenými predikáty rozumíme spojení významově vyprázdněného slovesa a deverbativního substantiva, nejčastěji nahraditelných synonymním slovesným výrazem. Např. *mít zájem o* (<=> *zájmat se o*).

U složených predikátů dochází k odchylkám od projektivity těchto typů:

Typ 3A - valenční doplnění jmenné části složeného predikátu se posouvá doleva, typ *Ke Karlovi cítil respekt*.

Příklad 37:

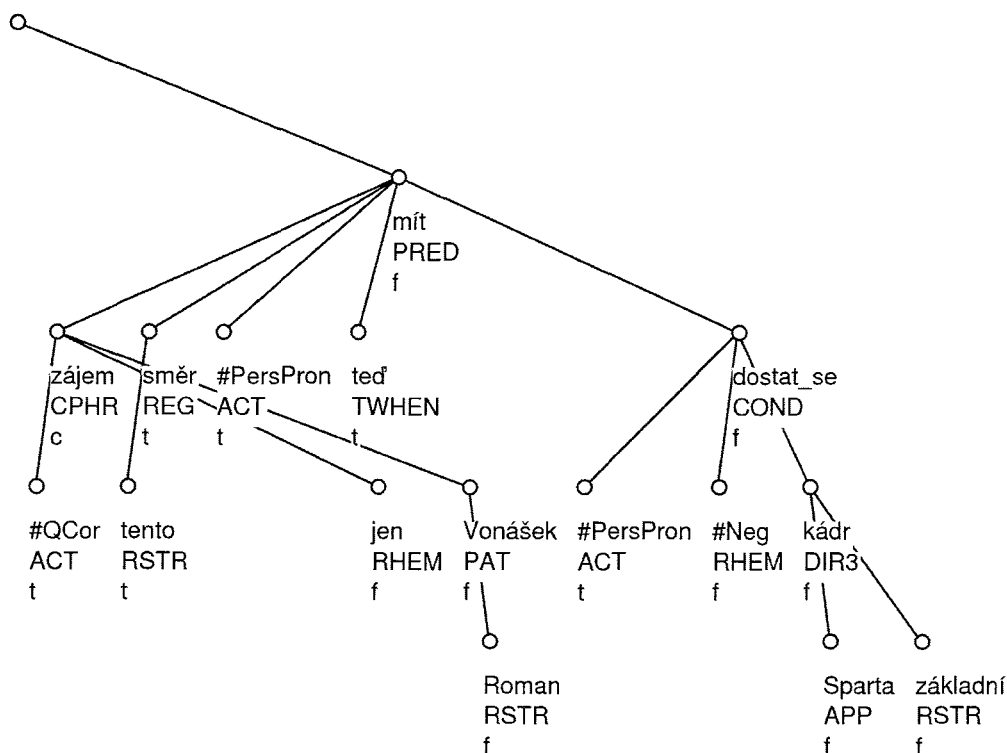
F. Castro: Za kubánský exodus nesou vinu Spojené státy.

Typ 3B - jmenná část složeného predikátu se posouvá doleva, typ *Zájem* *jevíl především o matematiku*.

Příklad 38:

Zájem bychom v tomto směru nyní měli jen o Romana Vonáška, pokud by se nedostal do základního kádru Sparty.

2.1.4.4 Motivace odchylek od projektivity

U výše vyčleněných typů neprojektivit je třeba dále zjistit podmínky, za kterých dochází k odchylkám od projektivity a pomocí nich blíže vymezit a popsat jednotlivé skupiny. Protože jevy, které působí na vznik neprojektivních konstrukcí, jsou obecnější a neomezují se na jednotlivé typy, popisujeme je níže jednotlivě a uvádíme, ke kterým typům z výše uvedených se vztahují.

Veškeré posuny, které v rámci naší klasifikace předpokládáme, jsou posuny doleva oproti hloubkovému pořadí. Vycházíme z hypotézy, že uzly větné struktury se na povrchu posouvají doleva (před sloveso) vlivem kontextové zapojenosti. Pokud je hlouběji zapuštěný uzel struktury kontextově zapojený, může buď zůstat na původní pozici, nebo se posunout doleva tak, aby se nacházel v základové části výpovědi. Přitom motivací posunu doleva je místo uzlu v informační struktuře textu.

Jedním z nejdůležitějších faktorů, působících posun uzlu na povrchu do iniciální pozice, je kontrastivní zapojenost.

Kontrastivní uzel má silnou tendenci stát na povrchu v iniciální pozici, i přes to, že je hlouběji zapuštěný. U typů 1A, 1B, 2B a 3B je neprojektivní slovosledná varianta přijatelná pouze v případě, že doleva posunutý uzel je kontrastivní téma. Slovosledné varianty *Sportovec je Jirka dobrý* a *Jirka je dobrý sportovec* jsou tedy realizací dvou odlišných hloubkových struktur *Jirka.T být.F sportovec.C dobrý.F* a *Jirka.T být.F sportovec.F dobrý.F*. Tyto typy neprojektivních konstrukcí se tedy dají použít jako identifikátor kontrastivního základu.

K posunu uzlů doleva ovšem dochází i v případech, kdy se o kontrastivní zapojenost nejedná (u typů 1A, 1B, 2A a 3A). Doleva se tu posouvá kontextově zapojený uzel a při posunu přeskakuje specifickou konstrukci, která se z hlediska aktuálního členění chová jako jedna jednotka. Proto také slovosledné varianty s neprojektivně posunutým uzlem nepůsobí příznakově – jsou centrálními variantami při vyjádření těchto typů konstrukcí (např. *Včera jsme se Karla rozhodli poslat do Států* předpokládá oproti *Včera jsme se rozhodli poslat Karla do Států*, že uzel *Karel* je kontextově zapojený). Hlavním faktorem, který zde působí na vznik neprojektivit, je tedy samotná analytičnost vyjádření a některé další gramatické a sémantické faktory.

2.1.4.5 Podmínky pro vznik neprojektivit

Modálnost a fázovost. Důležitým rysem většiny složených konstrukcí s infinitivem (typ 2) je významový rys modálnosti nebo fázovosti řídícího slovesa. Protože tato slovesa často nemají pouze modální nebo fázový význam, nazýváme je kvazimodální (chtít, rozhodnout se, lze a další) a kvazifázová (začít, zůstat, přestat aj.). Je-li třeba dodat slovesu modální nebo fázový významový rys, vznikají analytické konstrukce buď s infinitivem (rozhodl se pracovat, chtěl začít pracovat, zůstal civět) nebo se substantivem (udržoval vztah, ...). Modální a fázový významový rys se mohou na sebe dále navrstvovat a tvořit více než dvoučlenné analytické konstrukce (chtěl začít pracovat).

Kvantifikace. Typ 1B se od ostatních podtypů 1 liší tím, že neprojektivně předsunutý člen nemusí být kontrastivní. Tento podtyp vzniká pouze u konstrukcí, v nichž uzel, řídící neprojektivní uzel, má významový rys kvantifikace – jedná se nejčastěji o číslovky a výrazy typu *dost, hojnost, příliš* apod.

Valence substantiv. V případech verbonominálních predikátů jsou neprojektivně posunuty uzly, které jsou závislé na jmenné části predikátu. Jde nejčastěji o valenční doplnění substantiv, především deverbativních – úcta k někomu, zájem o něco apod. Existují ovšem i substantiva s valenčním doplněním, která nejsou deverbativní a nestávají se součástí verbonominálních predikátů – kniha o, příklad na apod. Pokud se v těchto případech posune valenční doplnění substantiva doleva, vzniká odchylka od projektivity, která nemusí být motivována kontrastivním tématem (*Před lety jsem o Komenském publikoval článek.*).

Kontrola. U většiny konstrukcí s infinitivem platí, že se jedná o tzv. konstrukce s kontrolou (subjekt děje vyjádřeného infinitivem je totožný s některým z valenčních doplnění řídícího slovesa). Všechna slovesa, která tvoří konstrukce s kontrolou, se ovšem nedají vymezit pomocí rysů fázovosti a modálnosti (Karel o té věci slíbil pomlčet.). Do neprojektivní polohy je zde přesouváno doplnění infinitivu, které nemusí být kontrastivně užito.

2.1.4.6 Zpracování neprojektivit v PDT

Jak bylo zmíněno výše, v některých typech odchylek od projektivity je nutné, aby neprojektivní uzel byl kontrastivně zapojený - u těchto typů (1A, 1B, 2B a 3B) tedy můžeme předpokládat, že pokud je v projektivním tektogramatickém stromě hlouběji zapuštěný kontrastivní uzel, posouvá se zpravidla v povrchovém pořadí na iniciální pozici v klauzi. Tyto stromy tedy značujeme tak, že pro kontrastivní téma zavádíme speciální hodnotu kontextové zapojenosti C (kontrastivně zapojeno) a uzly tohoto typu, které jsou na povrchu neprojektivně vlevo, umísťujeme v hloubkovém pořadí do projektivní polohy.

U typů 2A a 3A je zřejmé, že složená konstrukce sloveso + infinitiv/deverbativní substantivum se z hlediska aktuálního členění chová jako jedna jednotka. Je tedy třeba posoudit, zda se nejedná o dvě části jednoho uzlu nebo o zvláštní typ závislosti. Pro závislé uzly složených predikátů byl zaveden funktor CPHR, na jehož základu lze množinu složených predikátů vymezit. Spojení, která budou anotována jako CPHR, jsou dána seznamem. U konstrukcí s infinitivem lze vycházet z toho, že se jedná o konstrukce s kontrolou a na jejím základě se opět pokusit vymezit seznam případů, kdy se jedná o speciální vztah mezi predikátem a jeho infinitivním

doplněním. Je také třeba zjistit, kolik příkladů lze vysvětlit pomocí rysů modálnosti a fázovosti.

Řešení v PDT není ještě navrženo pro případy s kvantitativním výrazem v ohnisku a pro substantiva s valenčním doplněním, která nejsou součástí složených predikátů (příklad 37). V budoucnu předpokládáme řešení pomocí seznamů, vymezených na základě sémantických a morfologických charakteristik. Je ovšem třeba tyto případy nejen vymežit, ale i uspokojivě vysvětlit, proč zde k odchylkám od projektivity dochází.

2.2 Výpovědní dynamičnost a základ věty

Vztah výpovědní dynamičnosti a hloubkových syntaktických funkcí byl nejpodrobněji popsán v *The Meaning of the Sentence in Its Semantic and Pragmatic Aspects*, která pojednává o tzv. systémovém uspořádání – předpokládaném řazení jednotlivých výrazů ve větě podle syntaktických funkcí, jimž je implikován jistý stupeň výpovědní dynamičnosti. Toto řazení však platí pro kontextově nezapojené výrazy a jeho ověření je možné pouze na nich. Případné typické řazení v kontextově zapojené části věty je složitějším problémem, neboť kontext a způsob zapojení do něj může výpovědní dynamičnost měnit a přeuspořádat pořadí uzlů podle jiných zákonitostí než systémové pořadí. Pokud v kontextově nezapojené části věty můžeme pořadí určit podle syntaktických funkcí, v kontextově zapojené části půjde spíše o jemnější kategorie aktuálního členění (např. Firbasovy kategorie tématických uzlů). Podle podobných stupňů byla určena pravidla pro řazení kontextově zapojených sourozeneckých uzlů v PDT, a to následovně:

- uzel reprezentující vokativ, pokud je v konstrukci obsažen,
- navazovací částice,
- modální částice,
- rematizátor, pokud má v dosahu kontrastivní kontextově zapojený uzel,
- kontrastivní kontextově zapojený uzel,
- další vyjádřené (nekontrastivní) kontextově zapojené uzly s výjimkou níže uvedených typů,
- nově vytvořené uzly (reprezentující výrazy nevyjádřené v povrchové podobě věty),

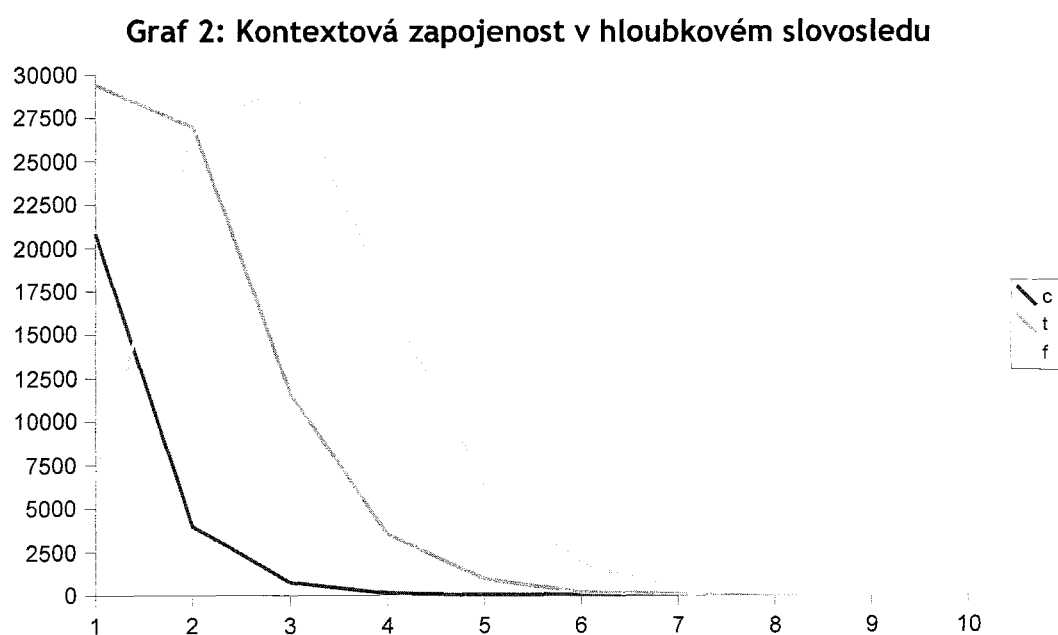
- vyjádřené uzly osobních zájmen,
- vyjádřená místní a časová doplnění, která nejsou kontrastivní.

Toto řazení vychází z hypotéz o výpovědní dynamičnosti daných kategorií, a podle něj se závazně uspořádává hloubkový slovosled kontextově zapojené části věty – uzlů, závislých na slovese. Protože většina těchto kategorií není dána syntaktickými funkcemi, můžeme zkoumat i tendence jednotlivých syntaktických funkcí obsazovat určité pozice v hloubkovém slovosledu věty. Pokud se tedy předchozí kapitola věnovala povrchovému slovosledu, zde se zaměřím na hloubkový slovosled kontextově zapojené části věty – jednak na pozici kontrastivního základu v něm, jednak na jeho složení z hlediska syntaktických funkcí a možností existence prototypického pořadí i u kontextově zapojených uzlů.

Tabulka 9 a Graf 2 ukazují rozložení jednotlivých hodnot kontextové zapojenosti v kontextově zapojených částech klauzí podle jejich pozice v hloubkovém slovosledu:

Tabulka 9: Hloubkový slovosled jednotlivých hodnot kontextové zapojenosti

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
c	20849	3972	731	133	14	0	0	0	0	0
t	29437	26957	11595	3504	908	151	25	4	1	0
f	6668	26561	29571	17080	6390	1763	373	63	13	3

Dotaz: Zkoumání pozic v hloubkovém slovosledu na jedné hladině tektogramatického stromu je vysoce složitý proces, na který nepostačí grafické vyhledávání. Dané údaje byly vyhledány pomocí dotazovacího skriptu J. Havelky, který stanovil pozice (nikoli tedy pořadí v atributu deepord, které se čísluje od začátku do konce větného úseku) tak, že vyhledal verbální skupiny (pozice byly vyhledávány i v závislých klauzích), vyčlenil sekvence uzlů závislých přímo na slovese a stanovil jejich pořadí v rámci skupiny, které vztáhnul k jejich kontextové zapojenosti. Pokud jsou na první hladině stromu přítomny koordinované uzly, je celá koordináční skupina brána jako jeden uzel a je jí připsána hodnota kontextové zapojenosti prvního koordinovaného uzlu. V tabulce tedy vidíme počet výskytů jednotlivých hodnot kontextové zapojenosti na jednotlivých pozicích v rámci verbální skupiny.

Vyhodnocení: Pozice v hloubkovém slovosledu vyjadřují poněkud jiné informace než pozice v povrchovém slovosledu. Zatímco povrchový slovosled je fixován v textu, hloubkový slovosled a jeho řazení jsou poměrně jasně dány v pořadí c-t-f. Vlastní řazení nám tedy nepoví o mnoho více než anotační pokyny. Co ale z uvedených údajů získáme, je hrubá představa o struktuře klauzí, o jejich průměrné délce, rozsahu jejich kontextově zapojené a nezapojené části a obsazení pozice kontrastivního základu. Z grafu tedy vidíme, že většina verbálních skupin začíná kontextově zapojeným výrazem, ale zhruba dvě pětiny z nich začínají kontrastivním základem, což je dost vysoké číslo. Celkově data složená pouze z prvních úrovní závislosti pod slovesem obsahují asi 15% kontrastivně zapojených uzlů, což je oproti zhruba 4,5 % kontrastivních uzlů v PDT vysoký počet. První úrovně zapuštěnosti pod predikátem reprezentují základní, nejdůležitější vrstvu větné struktury a na rozložení uzlů vidíme, že kontrastivní uzly se zde vyskytují ve zvýšeném počtu. Podle vrcholu křivky výskytu kontextově nezapojených uzlů můžeme usuzovat, že hranice mezi základovou a ohniskovou částí klauze probíhá většinou mezi druhým a třetím uzlem, přičemž podle klesání jednotlivých počtů výskytů směrem od čtvrté k šesté pozici můžeme usuzovat, že průměrná délka klauze se pohybuje mezi čtyřmi a pěti uzly. Výskyty kontrastivního základu na druhé a další pozici mohou být dány několika kontrastivními základy v koordinaci, zdvojením kontrastivního základu nebo výskytem kontextově zapojených uzlů výše zmíněných typů na pozicích před kontrastivním základem.

2.3 Kontrastivní intonace

Jak již bylo výše několikrát zmíněno, jednou ze zcela základních charakteristik kontrastivního základu je jeho intonační křivka. Intonaci kontrastivního

základu jsme věnovali samostatný výzkum ve spolupráci s kolegou N. Peterkem. Na zvukových datech, která nejsou součástí Pražského závislostního korpusu, jsme s využitím speciálního softwaru pro záznam a analýzu řečové melodie analyzovali několik zvukových nahrávek a snažili se izolovat intonační charakteristiky kontrastivních základů. V této kapitole shrnu výsledky naší práce.

2.3.1 Popis a členění dat

Náš přístup, někdy nazývaný „fonologický“⁶⁸, vycházel od interpretace významu, která byla teprve vodítkem pro klasifikaci a využití dostupných fonetických dat. Zabývali jsme se rovinou vztahů kontextové zapojenosti uvnitř výpovědi i mezi výpověďmi; interpretace, ze které jsme vycházeli, proto využívá metod syntaktické analýzy a analýzy kontextové zapojenosti funkčního generativního popisu. Kategorie vzešlé ze dvou typů popisu (syntaktického a fonetického) se ne vždy překrývají a ne vždy jsou k sobě jednoduše vztáhnutelné, ale právě tento rozdíl otvírá prostor pro nezávislý pohled na jednotlivé nástroje obou popisů z hlediska jejich co možná největší využitelnosti pro analýzu textových vztahů.

Protože data k našemu výzkumu nepocházela z PDT, je třeba nejprve stručně charakterizovat jejich povahu a zpracování. Z mluveného korpusu UFAL MFF UK jsme vybrali tři nahrávky pořadů Plovárna Marka Ebena, jmenovitě o rozhovory s P. Jirmusem, leteckým akrobatem, mezzosopranistkou M. Koženou a malířem Vl. Komárkem. Tento typ pořadu byl vhodný zejména proto, že zde moderátor své partnery příliš nepřerušuje a dochází tak ke spontánnímu vytváření rozsáhlejších monologických pasáží. Jména jednotlivých hostů pořadu označují jednotlivé dialogy v následujících tabulkách (Tabulka 10 a Tabulka 11), které kvantitativně popisují jednotlivé dialogy.

Tabulka 10: Popis zvukových dat

dialog	Počet mluvčích	Délka (s)	Počet replik	Průměrný počet výpovědí na repliku (sp1/sp2)
Plovárna Komárek	2	1298,33	60	1,903/9,069
Plovárna Kožená	2	1307,15	70	2,500/6,822
Plovárna Jirmus	2	1308,14	138	1,985/3,357

⁶⁸ Daneš 1957, s. 6

Tabulka 11: Členění zvukových dat

dialog	Počet slov	Poměrné zastoupení mluvčích (sp1/sp2) (%)	Průměrný počet slov ve výpovědi (sec)
Plovárna Komárek	3791	27,5/72,5	11,59
Plovárna Kožená	3363	18,3/81,7	10,44
Plovárna Jirmus	3636	36,5/63,5	9,83

Jak bylo řečeno výše, text byl určitým způsobem předem popsán, k čemuž patří i členění na fonémy, slova, promluvové úseky a jednotlivé repliky. Přepisy dialogů prováděli ručně anotátoři při zpracovávání zvukových dat. Členění na fonémy a slova bylo generováno automaticky. Fonémy jsou rozpoznávány pomocí matematických modelů, trénovaných na českých zvukových datech. Hranice slova začínají začátkem prvního fonému slova a končí koncem posledního fonému slova. Pauzy mezi slovy a neartikulované zvuky jsou vyčleněny zvlášť. Členění na promluvové úseky probíhalo u daných souborů ručně. Hlavním kritériem pro vyznačení úsekového předělu tu byla délka pauzy. Toto (čistě fonetické) členění se pro naše účely nedalo použít především proto, že delší pauza v mluveném projevu může souviset s nejistotou mluvčího a jeho hledáním vhodného výrazu či pokračování promluvy. Takovéto váhání se může projevit v poměrně libovolném bodě promluvy, nejen mezi výpověďmi, ale i uprostřed nich. Kromě toho má na členění promluvy pomocí pauz velký vliv i tempo a rytmus promluvy – výpovědi delší a významově komplikovanější budou pochopitelně členěny pauzami jemněji a budou více tíhnout k tomu, aby jedna výpověď obsahovala více než jeden promluvový úsek. Tento úsek tedy může odpovídat jednotkám z významového hlediska různým – několika výpovědím, výpovědi, klauzi, frázi, nebo i části fráze. Členění na repliky (turns) probíhalo ručně tím způsobem, že za repliku byl považován textový úsek, pronesený jedním mluvčím. Určité zkreslení sem však vnáší repliky, které se skládají pouze z přitakávacích výrazů či zvuků, protože zde nemusí docházet k přerušení monologu druhého mluvčího, jehož soudržnost je z našeho hlediska velmi podstatná.

Pro naše účely jsme tedy museli rozčlenit text poněkud odlišně: Hranice slov našim účelům vyhovovaly, protože (jak je uvedeno výše), jejich stanovení je motivováno fonologicky, tj. z hlediska významu. Hranic slov se tedy drželo i naše vymezení výpovědních segmentů. Vymezení hranic promluvových úseků nebylo z výše uvedených důvodů pro nás použitelné. Protože bylo třeba nějak kvantifikovat rozsah zpracovaného materiálu, byly soubory ručně segmentovány na výpovědi, neboť výpověď je základní řečová jednotka pro určování aktuálního členění. Na členění textu

na výpovědi je mnoho názorů, přičemž naše dělení vychází z pojetí Hrbáčkova⁶⁹. V tabulce tedy popisujeme velikost jednotlivých souborů jejich rozsahem v čase (druhý sloupec Tabulky 10), i počtem obsažených výpovědí (čtvrtý sloupec Tabulky 10). Hranice replik byly stanoveny ručně tak, aby co nejlépe odpovídaly tématické soudržnosti jednotlivých monologických pasáží. Dokud tedy mluvčí navazuje plynule aktuální výpovědi na předchozí výpověď, je pasáž chápána jako jedna replika, i když jsou do ní vloženy třeba přitakávací částice či pouze zvuky druhého mluvčího. Tyto počty replik jsou pak uvedeny v naší tabulce (třetí sloupec Tabulky 10). Průměrná délka repliky je zde reprezentována průměrným počtem výpovědí v jedné replice u daného mluvčího.

Po této fázi popisu se dostáváme k postupu, jenž byl klíčem pro výběr zkoumaných úseků – výpovědních segmentů. Ve shodě s výše uvedeným přístupem bylo naším hlavním zájmem, aby byly vyčleněny úseky sémanticky relevantní, výběr tedy probíhal bez přihlídnutí k vlastní fonetické podobě těchto úseků. Výpovědním segmentem byl pro nás uzel/podstrom tektogramatického stromu – participant větné struktury, který může být vyjádřen buď jednotlivým slovem, předložkovou či nominální frází, nebo celou klauzí v rámci podřadného souvětí. Pro záměr izolovat vyjádření jednotlivých hodnot kontextové zapojenosti bylo ideální pracovat s případy, kde je participant ve struktuře reprezentován jedním uzlem a na povrchu je realizován jako jedno slovo či předložkový pád. Zejména při izolaci kontrastu a focusu bylo však nutné počítat i s rozvitějšími nominálními skupinami, pro které bylo třeba stanovit další pravidla. Při jejich stanovování jsme vycházeli z předpokladu existence „úsekového intonačního centra“⁷⁰ – pokud je fráze dlouhá natolik, že je prozodicky vyčleněna jako samostatný úsek, posouvá se intonační centrum úseku na jeho poslední takt. Proto bylo nutné vybírat z frází delší úseky, než je samotný řídicí uzel, protože ten nemusí nutně být v povrchové realizaci nositelem znaků relevantních na zvukové rovině. V průběhu práce jsme zjistili, že pravidlo „vybírat celou nominální skupinu“ bude třeba ještě dále upravit, hranice úseků v rámci nominálních frází byly tedy vedeny mezi jejich kontextově zapojenými a kontextově nezapojenými částmi – jako výpovědní segment byl vybrán úsek odpovídající řídicímu uzlu a jeho kontextově nezapojeným atributům. Do zkoumaných segmentů byly také zahrnuty rematizátory.

Tímto způsobem byly v našem materiálu vybrány tři hlavní typy výpovědních segmentů – Kontrast, Topic a Focus. Kvantitativně nám bylo vodítkem číslo 100, tedy minimální počet kontrastů, který chceme analyzovat. Kritéria výběru jednotlivých kontrastů byla uplatňována v následujícím pořadí:

69 Hrbáček, 1994, s. 44-46

70 Daneš, 1957, s. 63

- **Kritéria textová:** Zcela základní byly tedy při našem rozhodování vztahy mezi jednotlivými výpověďmi a jejich iniciálními členy. Textovou charakteristikou poukazující na výskyt kontrastu pak byla především nedostatečná (nepřímočará) odvoditelnost iniciálního členu výpovědi z předchozího kontextu a podílení se na dílčích textových strukturách typu výčtů.
- **Kritéria sémantická:** při interpretaci kontrastivního tématu jsme museli brát v úvahu jevy jako antonymie, kohyponymie a sémantický vztah celek-část, které signalizují kontrastivní vztah dvou uzlů, a na druhé straně motivují použití kontrastivního tématu jako syntaktické kategorie.
- **Kritéria strukturní:** především zmíněná iniciální pozice, která je pro kontrastivní téma v češtině charakteristická téměř bezvýhradně, ale i další znaky.

Focus (ohnisko) výpovědi by měl být signalizován intonačním centrem výpovědi a bezpříznakovým umístěním na jejím konci, tedy i charakteristickou koncovou kadencí. Podle většiny teorií aktuálního členění neexistuje výpověď bez ohniska. Protože jedním z našich hlavních záměrů bylo pokusit se prokázat odlišnost průběhu ohniskových úseků od kontrastivních, vybrali jsme ohniskové úseky ve stejných výpovědích, ve kterých jsme izolovali kontrastivní témata, což bylo jednoduché a zároveň dostatečně průhledné třídění z hlediska porovnání rozdílů v intonačním průběhu těchto dvou kategorií.

V češtině ovšem existuje i příznakové řazení, ve kterém ohnisko výpovědi neleží v povrchovém slovosledu na jejím konci, ale buď na začátku nebo uprostřed. Toto pořadí je nazýváno subjektivní pořadí.⁷¹ Takovéto věty by pomohly zjistit, zda případný rozdíl průběhu kontrastivního tématu a focusu není podmíněn pouze pozicí ve větě a zda výsledované charakteristiky nejsou typické právě jen pro určitou větnou pozici spíše než pro kategorii kontextové zapojenosti. Rovněž by bylo možné zde vysledovat rozdíl mezi intonačním centrem a tzv. důrazem – sekundárním vytčením určitého členu výpovědi. Proto byly v textu vybrány a vyznačeny i případy focusu v subjektivně řazených výpovědích (v tabulkách značeny jako Sfoc). Protože jde v češtině o jev spíše řidší, byly z textu vybrány všechny takovéto případy.

Základ byl výchozím bodem pro vymezení kontrastivního průběhu. Ze zpracovávaného textu bylo proto vybráno opět kolem 100 příkladů základu. Při výběru byla hlavním kritériem evidentní kontextová zapojenost, tedy opakování použitého výrazu z předchozího kontextu či jeho jasně popsateľná návaznost na tento kontext.

⁷¹ Viz Mathesius, 1947, s. 241.

Kategorie Focus byla dále rozdělena na dva typy podle toho, zda příslušný úsek uzavírá větný celek (Focus1) nebo je ohniskem výpovědi koordinované v rámci delšího celku. Jde zde o to, zjistit, jaký vliv na intonační průběh má přítomnost ukončující kadence popř. polokadence.

Kategorie Kontrast byla jemněji rozčleněna do tří typů, a to podle síly kontrastu (teorii o škále síly kontrastu viz 1.2.1.1.), kde hlavní rozhodování záleželo na velikosti množiny alternativ, ze kterých je aktuální téma vybráno, její vyjádřenost a způsob výběru kontrastivního tématu z této množiny. Toto další členění mělo především umožnit prohlédnout podrobněji kategorii kontrastu a zjistit, zda se uvnitř ní neprojevují nějaké rozdíly a tendence v intonačním průběhu. Byly vyčleněny:

- Kontrast 1 – nejsilnější typ kontrastu; kontrastivní téma je jedním ve výčtu prvků množiny alternativ, tyto prvky jsou ve stejné sémantické třídě a v analogické pozici ve výpovědi.
- Kontrast 2 – slabší typ kontrastu; kontrastivní téma je prvním prvkem, vybraným ze souhrnně vyjádřené množiny alternativ a nese informaci o způsobu rozčlenění množiny.
- Kontrast 3 – nejslabší typ kontrastu; téma se vybírá z celého hypertématu, hlavním signálem kontrastivity je jeho neodvoditelnost z předchozího kontextu.

2.3.2 Analýza dat

2.3.2.1 Výstupy kvantitativní analýzy

Tabulka 12a: Kvantitativní charakteristiky zvukové podoby hodnot tfa

Typ segmentu	Počet výskytů	Délka (ms)	Průměrná hodnota f0 (Hz)	Počáteční hodnota abs. (Hz)	Koncová hodnota abs. (Hz)	Počáteční hodnota rel. (Hz)	Koncová hodnota rel. (Hz)	Rozdíl (Hz)
Topic	97	615,6	137,02	134,31	135,91	-2,71	-1,11	1,61
Kontrast1	31	617,7	136,73	123,86	142,39	-12,87	5,66	18,53
Kontrast2	30	614,3	149,54	137,06	156,43	-12,48	6,89	19,37
Kontrast3	50	809,4	138,34	122,65	142,48	-15,69	4,14	19,83
Focus1	32	837,8	126,19	129,92	115,50	3,73	-10,69	-14,42
Focus2	83	669,2	131,22	136,21	122,03	4,99	-9,19	-14,18
Sfocus	25	646,4	136,69	139,25	126,12	2,56	-10,57	-13,13

Tabulka 12b: Kvantitativní charakteristiky zvukové podoby hodnot tfa

Typ segmentu	minimum abs. (Hz)	maximum abs. (Hz)	minimum rel. (F0)	maximum rel. (Hz)	rozsah (Hz)	vzestup pokles (Hz)	Směrodatná odchylka rozdílu
Topic	119,14	149,10	-17,88	12,8	30,78	14,79	34,29
Kontrast1	110,97	156,45	-25,76	19,72	45,48	32,59	48,33
Kontrast2	129,10	169,73	-20,44	20,19	40,63	32,67	39,37
Kontrast3	111,56	159,93	-26,78	21,59	48,37	37,28	34,85
Focus1	96,83	146,32	-29,36	20,13	49,49	30,82	52,46
Focus2	107,66	152,23	-23,56	21,01	44,57	30,20	46,93
Sfocus	115,67	155,85	-21,02	19,16	40,18	29,73	37,57

Tabulky 10 a 11 ukazují výsledky fonetické analýzy souhrnu vybraných úseků ze souborů autentických projevů. Je v nich shrnuto maximum dat, která jsme považovali za potenciálně relevantní. Všechny tyto hodnoty jsou odečítány z křivky f0, protože tónový průběh považujeme za nejdůležitější činitel v intonaci české věty a za vhodný výchozí bod výzkumu suprasegmentálních charakteristik.

Počítanými hodnotami byly:

- maximum – maximální naměřená hodnota f0 na daném úseku
- minimum – minimální naměřená hodnota f0 na daném úseku
- průměrná výška tónu – průměr všech naměřených hodnot f0 na daném úseku
- začátky úseků – hodnota f0 počátečního bodu daného úseku
- konce úseků – hodnota f0 koncového bodu daného úseku
- délka – délka úseku v sekundách
- celková tendence úseku – rozdíl počáteční a koncové hodnoty f0 daného úseku
- rozsah – rozdíl maximální a minimální hodnoty f0 každého úseku
- směrodatná odchylka

Výška tónu na začátku a konci úseku není z hlediska interpretace relevantní, neboť závisí na celkové poloze hlasu mluvčího, je tedy důležitá spíše při popisu subjektivních faktorů, působících v textech. Proto bylo třeba tyto hodnoty relativizovat, což jsme udělali tak, že jsme odečetli hodnoty začátků a konců úseků od průměrné hodnoty f0 daného segmentu. Tak se ukázalo, o kolik Hz pod nebo nad průměrnou hodnotou mluvčí začínají a končí při vyslovování jednotlivých typů

segmentů. Údaje ve čtvrtém a pátém sloupci tabulky 3a vykazují několik zobecnitelných vlastností:

Hodnoty začátků i konců se zřetelně dělí na kladnou a zápornou skupinu – segmenty typu Focus začínají na hodnotách kladných, tedy vyšších než průměrná hodnota f_0 úseku a končí hodnotou výrazně zápornou, segmenty typu Kontrast začínají na ještě nižších záporných hodnotách než končí segmenty ohniskové a končí v kladných polohách, segmenty typu Topic začínají i končí v mírně záporných hodnotách.

Absolutní hodnoty odchýlení začátku a konce od průměru jsou vždy v rámci širšího typu segmentu srovnatelné, z čehož se dá usuzovat, že může existovat určitá základní poloha pro signalizaci hranic kontrastivního nebo ohniskového úseku, která závisí na poloze hlasivkového tónu vůči jeho průměrné výšce.

Celková tendence úseku je dána rozdílem hodnot f_0 počátečního a koncového bodu daného úseku. Z tohoto rozdílu zjišťujeme, zda a nakolik je daný průběh stoupavý či klesavý.

Ze sloupce „rozdíl“ v tabulce můžeme vidět zřetelné rozčlenění materiálu do tří skupin: segmenty typu Topic se pohybují okolo nuly, segmenty typu Focus v záporných hodnotách a segmenty typu Kontrast v kladných hodnotách. Můžeme tedy říci, že pro Kontrast je typická stoupavá tendence, pro Focus klesavá a pro Topic víceméně konstantní průběh.

Co se týče členění Focusu, můžeme na absolutních hodnotách průměrů v jednotlivých kategoriích vidět, že klesavá tendence ohniska zůstává zřejmá bez ohledu na umístění ohniska ve výpovědi. Hodnoty pro koncový Focus výpovědi, Focus neukončené nebo koordinované výpovědi a subjektivně předsunutý Focus si jsou velmi blízké.

Mezi jednotlivými skupinami kontrastivního základu také nepozorujeme žádné výraznější rozdíly. Výsledné hodnoty spíše ukazují, že síla kontrastu nemá na jeho vyjádření v mluveném projevu vliv.

2.3.2.2 Maximum, minimum a rozsah segmentu

Hodnoty maxim a minim ve výpovědních segmentech bylo třeba, stejně jako hodnoty počátků a konců měřených úseků, relativizovat vzhledem k průměrné hodnotě segmentu (tyto hodnoty viz ve třetím a čtvrtém sloupci tabulky 3b). Absolutní hodnoty zjišťovaných parametrů jsou si u všech typů segmentů velmi podobné.

Kromě Topicu, kde jsou obě hodnoty (maximum i minimum) o něco nižší a typu Focus1, kde minimum klesá výrazně níže, se ve všech kategoriích pohybují mezi dvaceti a pětadvaceti Hz u maxima a okolo dvaceti Hz u minima. Znamená to, že hodnoty maxima a minima jsou rovnoměrně rozloženy kolem průměrné hodnoty, a to bez ohledu na to, zda úsek celkově stoupá nebo klesá (minimum je o něco dále od průměrné hodnoty, ať už se od něj začíná – v případě kontrastu, nebo se k němu směřuje – v případě focusu). Je také patrné, že existuje určitá hodnota, o kterou se maximum či minimum od průměru liší, jejíž velikost může být významná pro signalizaci sdělně nejzávažnějších (kontrastivních a ohniskových) výpovědních segmentů.

Absolutní hodnotou rozdílu f_0 maxima a minima je definován parametr rozsahu úseku. Hodnoty rozsahu odrážejí výše uvedené – rozsah veškerých výpovědních segmentů se pohybuje v rozmezí čtyřiceti a padesáti Hz, kromě rozsahu kategorie Topic, který je výrazně nižší. Realizace kontextově zapojených segmentů se tedy jeví být zvukově „plošší“, s menšími výkyvy v hlasívkovém tónu, což může souviset s jejich menší sdělnou závažností a rolí známých informací ve výpovědi.

2.3.2.3 Kombinace a hierarchizace parametrů

Ve snaze najít co možná nejužitečnější parametry pro rozlišení jednotlivých typů výpovědních segmentů bylo třeba naměřené hodnoty kombinovat a jednotlivé kombinace vyhodnotit. Většinu těchto kombinací uvádíme již výše u parametrů, s nimiž souvisí, zde podáváme pouze jejich shrnutí.

Při relativizaci hodnot počátečních, koncových, minima a maxima daných úseků jsme uvažovali o dvou hodnotách, ke kterým lze hodnoty f_0 vztáhnout, a to o průměrné hodnotě daného úseku a průměrné hodnotě f_0 věty (promluvového úseku). Jako vhodnější se ukázala relativizace hodnot vůči průměru segmentu, protože vztáhneme-li hodnotu f_0 v určitém bodě promluvy k průměrné výšce celého promluvového úseku, je jejich rozdíl ovlivněn pozicí daného bodu ve výpovědi a v jejím celkovém průběhu. Focus1 např. začíná výrazně níže pod průměrnou hodnotou než Focus2, protože se nachází těsně před koncovým poklesem hlasu v ukončovací kadenci.

Hodnoty vztažené k průměru výpovědního segmentu tedy lépe ukazují, nakolik velké jsou rozdíly mezi jednotlivými hodnotami uvnitř segmentů a v jakém rozmezí se pohybují tónu, který je pro rozlišení typů segmentů podstatný, odehrává. Tento interval je pak důležitý, pokud se chceme pokusit stanovit míru, která je nutná pro rozlišení jednotlivých typů segmentů z hlediska významu (kontextové zapojenosti).

- **Rozsah.** Z hodnot f_0 maxima a minima byl dále vypočítán parametr rozsahu - absolutní hodnota jejich rozdílu. Ta ukazuje celkové výškové „rozpětí“ daného segmentu bez ohledu na umístění minima a maxima úseku vzhledem k časovému průběhu f_0 křivky.
- **Celková tendence.** Celková tendence, rozdíl počáteční a koncové hodnoty úseku, ukazuje zda a nakolik je daný úsek stoupavý nebo klesavý. Tento parametr je důležitý nejen proto, že je velmi dobře a poměrně jednoznačně kvantitativně uchopitelný, ale také proto, že stoupavost/klesavost je důležitým významotvorným jevem v české intonační linii, např. při rozlišování větné modality.
- **Vzestup/pokles.** Další počítanou kombinací byl vzestup/pokles v rámci úseku. Jedná se o rozdíl maxima a nižší z hodnot počátku a konce. Naším cílem zde bylo zjistit, zda je pro stoupání/klesání důležitější jeho celková hodnota nebo pouze vzestup/pokles hodnoty f_0 k/od nejvyššího bodu úseku. Rozložení hodnot je opět poměrně pravidelné – u kategorií Focus a Kontrast se pohybuje těsně kolem třiceti Hz (menší výjimkou je tu Kontrast3), Topic má hodnotu vzestupu zhruba poloviční.

2.3.2.4 Hierarchizace parametrů

Na základě dosažených výsledků výpočtů se můžeme pokusit hierarchizovat měřené parametry a jejich kombinace podle toho, jak nám mohou pomoci rozlišovat mezi jednotlivými typy segmentů. Jako nejnosnější se zde jednoznačně ukazuje rozdíl počáteční a koncové hodnoty, který zřetelně odděluje typy Focus, Kontrast i Topic. S ním pochopitelně souvisí hodnoty počátků a konců a vzestup/pokles úseku. Parametry, týkající se hodnot minima a maxima, vydělují jasně kategorii Topic, ale neumožní rozeznávat kategorie Focus a Kontrast od sebe navzájem. Jejich hodnoty lze ovšem použít jako doplňující informaci o tvaru křivky v daném segmentu.

2.3.2.5 Kvantitativní rozložení hodnot celkové tendence segmentu

Detailněji jsme se proto zabývali právě rozdílem počáteční a koncové hodnoty úseku, u které nás zajímalo především početní zastoupení úseků, které vykazují typický rys – tedy stoupavost pro Kontrast, klesavost pro Focus a konstantní průběh pro Topic. Tabulka 13 ukazuje rozložení hodnot rozdílu v jednotlivých pásmech po deseti Hz.

Tabulka 13: Rozložení průběhu křivky f0 u hodnot tfa

Rozdíl (Hz)	Topic	Kontrast1	Kontrast2	Kontrast3	Focus1	Focus2	Sfocus	Kontrast	Focus
-100 - -90	-	-	-	0	-	2	-	-	2
-90 - -80	-	1	-	0	2	1	-	1	3
-80 - -70	-	0	-	0	1	3	-	-	4
-70 - -60	1	0	-	0	1	4	-	-	5
-60 - -50	2	0	-	1	1	1	-	-	2
-50 - -40	3	0	-	0	2	3	-	-	5
-40 - -30	2	0	1	0	2	4	3	1	9
-30 - -20	3	1	0	0	2	9	4	1	15
-20 - -10	12	1	4	5	2	11	3	10	16
-10 - 0	17	3	2	8	9	16	4	13	29
0 - 10	36	7	8	8	2	14	4	21	20
10 - 20	8	6	4	10	3	4	2	20	9
20 - 30	2	2	4	5	3	1	2	11	6
30 - 40	2	1	2	1	0	3	-	4	3
40 - 50	3	2	2	1	1	1	-	5	2
50 - 60	1	2	2	2	2	0	-	6	2
60 - 70	2	1	0	4	-	1	-	5	1
70 - 80	1	0	0	2	-	-	-	2	-
80 - 90	-	1	1	1	-	-	-	3	-
90 - 100	-	1	-	1	-	-	-	2	-

Z těchto hodnot můžeme vidět, že přestože je rozptyl jednotlivých hodnot pro jednotlivé typy úseků poměrně značný, největší množství výskytů se kumuluje u Topicu jednoznačně kolem nuly, u Kontrastu v hodnotách 0-20Hz a u Focusu v širším pásmu -30 – 10Hz. Převaha klesavé tendence Focusu, stoupavé tendence Kontrastu a konstantního průběhu Topicu se tím potvrzuje.

Velký rozptyl jednotlivých hodnot může být zapříčiněn jednak statisticky poměrně málo významným množstvím dat, jednak některými dalšími subjektivními faktory a charakterem mluveného textu; nezanedbatelné jsou také některé technické obtíže, které bude třeba dále řešit.

Závěry, které plynou z našeho výzkumu, lze shrnout zhruba takto: Parametry pro rozlišení jednotlivých hodnot kontextové zapojenosti, které se v našem výzkumu ukázaly jako nejdůležitější, jsou a) rozdíl počáteční a koncové hodnoty f0, b) rozsah – rozdíl minima a maxima f0 křivky na daném úseku. Na základě rozdílu počátečních a koncových hodnot f0 se zřetelně oddělily kontrastivní segmenty se stoupavou tendencí, kontextově zapojené úseky s konstantním průběhem a kontextově nezapojené úseky s klesavou tendencí. Na základě rozsahu vznikla opozice kontextově zapojených segmentů na jedné straně a kontextově nezapojených a kontrastivních

segmentů na druhé. Větší (zhruba dvojnásobný) rozsah kontrastivních a ohniskových segmentů zřejmě poukazuje na jejich vysokou míru sdělné závažnosti. Rozsahem signalizujícím sdělné vrcholy výpovědi se zdá být hodnota kolem 40Hz, odpovídající zhruba jedné čtvrtině průměrného rozsahu celé výpovědi. Ohniskové segmenty sdílejí podobné vlastnosti intonačních kontur relativně nezávisle na své poloze ve větě, což dokazuje existenci rozdílu mezi tzv. subjektivním řazením (či použitím důrazu) a kontrastivním průběhem výpovědi. Výraznější rozdíly mezi jednotlivými typy kontrastu se ověřit nepodařilo.

3 KONTRASTIVNÍ ZÁKLAD VE STRUKTUŘE VĚTY

Zatímco v předchozích částech práce bylo mým hlavním zájmem chváni kontrastivního základu na rovině aktuálního členění věty, nyní se budu zabývat jeho vztahem k syntaktické struktuře. Funkční generativní popis považuje aktuální členění větné za jev, který spoluurčuje hloubkovou (tektogramatickou) rovinu věty, což oba jevy, přestože na sobě přímo závislé⁷², staví do těsné blízkosti a jejich vzájemné vztahy činí základem popisu hloubkové struktury věty. Jejich působení se na první pohled prolíná v mnoha oblastech, nejvýrazněji v hypotéze o systémovém pořadí, ale i v dalších, např. fungování rematizátorů⁷³, analýze koordinačních skupin, elips aj.

Tato práce si neklade za cíl obhájit, že aktuální členění větné je součástí hloubkové struktury⁷⁴, nicméně mapování vztahů aktuálního členění a syntaktických struktur považuji za jeden ze základních nástrojů popisu fungování jednotlivých hodnot kontextové zapojenosti, a tedy i kontrastivního základu.

Popis syntaktických aspektů chování kontrastivního základu lze zvlášť dobře provádět právě v PDT, jehož struktura takovému zkoumání výrazně napomáhá. Vzhledem k tomu, že kontextová zapojenost je anotována na tektogramatických stromech, a to na každém jejich uzlu, vztahy jejich atributů jsou poměrně snadno vyhledávatelné a kvantifikovatelné; tento oddíl práce bude tedy v rámci možností poněkud více pracovat s kvantitativními analýzami – bez ambicí na statistickou relevanci, spíše jako s užitečným nástrojem pro hlubší vhled do dění v hloubkové struktuře vět.

72 Viz Sgall, Hajičová, Panevová 1986, s. 194-200.

73 Viz Manuál pro tektogramatické značkování, kap. 9.6

74 Viz Sgall, Hajičová, Buráňová 1980, s. 22-23.

3.1 Kontrastivní základ a syntaktické funkce

Jednou z nejdůležitějších částí tektogramatického stromu jsou anotace syntaktických funkcí. Každý uzel stromu je popsán tzv. funktorem, který určuje syntakticko-sémantickou hodnotu závislostní hrany vedoucí od uzlu k jeho rodiči. Ohledně vztahu funktorů k aktuálnímu členění je nejdůležitější hypotéza o systémovém pořadí, která upravuje vztah syntaktických funkcí a pozic v hloubkovém slovosledu.⁷⁵ na tomto místě se však chci věnovat dalšímu tématu, které se nabízí, totiž vztahu funktorů a hodnot kontextové zapojenosti. Vztažením hodnot atributů funktoru a tfa k sobě můžeme získat přehled např. o tom, do jaké míry obsazují určité funktory dané hodnoty kontextové zapojenosti a jakou „funktorovou skladbu“ tyto hodnoty tfa v PDT mají, což nám umožní sestavit jejich charakteristiky z hlediska syntaktických funkcí, které pak můžeme porovnávat.

3.1.1 Celkové kvantitativní charakteristiky

Základem pro uchopení vztahů mezi tfa a funktory bylo vyhledání údajů o tom, kolik uzlů s danými funktory má jednotlivé hodnoty tfa. Výsledky této vyhledávky shrnuje Tabulka 14.

⁷⁵ Viz Sgall, Hajičová, Panevová 1986, s. 185-200.

Tabulka 14: Četnost funktorů v rámci hodnot tfa

Funktor	C	C rel1	C rel2	T	T rel1	T rel2	F	F rel1	F rel2	Celkem
RSTR	1420	4,17	0,99	17761	9,78	12,43	123712	38,05	86,58	142893
ACT	16467	48,41	14,68	68806	37,91	61,34	26902	8,28	23,98	112175
PAT	6720	19,76	6,9	30134	16,6	30,94	60544	18,62	62,16	97398
APP	79	0,23	0,26	10581	5,83	35,2	19401	5,97	64,54	30061
LOC	1852	5,44	8,43	7068	3,89	32,16	13055	4,02	59,41	21975
TWHEN	2274	6,69	11,75	10706	5,9	55,33	6368	1,96	32,91	19348
ADDR	360	1,06	2,88	9259	5,1	74,11	2875	0,88	23,01	12494
MANN	223	0,66	2,19	1350	0,74	13,26	8605	2,65	84,55	10178
EXT	111	0,33	1,33	483	0,27	5,77	7772	2,39	92,9	8366
EFF	194	0,57	2,36	1577	0,87	19,18	6450	1,98	78,46	8221
DIR3	283	0,83	4,13	2283	1,26	33,29	4292	1,32	62,58	6858
ID	116	0,34	1,77	646	0,36	9,86	5789	1,78	88,37	6551
DIR1	213	0,63	3,62	2208	1,22	37,51	3466	1,07	58,88	5887
BEN	253	0,74	4,49	3300	1,82	58,54	2084	0,64	36,97	5637
MAT	22	0,06	0,42	1508	0,83	28,64	3735	1,15	70,94	5265
PAR	61	0,18	1,32	661	0,36	14,26	3914	1,2	84,43	4636
ACMP	229	0,67	5,99	773	0,43	20,24	2818	0,87	73,77	3820
REG	442	1,3	13,86	950	0,52	29,8	1796	0,55	56,34	3188
MEANS	220	0,65	7,58	786	0,43	27,08	1897	0,58	65,35	2903
CPHR	193	0,57	6,76	352	0,19	12,33	2309	0,71	80,9	2854
CAUS	263	0,77	9,94	589	0,32	22,26	1794	0,55	67,8	2646
COND	283	0,83	10,93	813	0,45	31,39	1494	0,46	57,68	2590
CRIT	430	1,26	17,23	1500	0,83	60,1	566	0,17	22,68	2496
AIM	162	0,48	6,66	367	0,2	15,08	1904	0,59	78,26	2433
THL	112	0,33	5,31	862	0,47	40,85	1136	0,35	53,84	2110
CPR	66	0,19	3,21	1419	0,78	69,05	570	0,18	27,74	2055
COMPL	202	0,59	11,34	496	0,27	27,83	1084	0,33	60,83	1782
MOD	7	0,02	0,4	64	0,04	3,62	1699	0,52	95,99	1770
THO	96	0,28	6,85	610	0,34	43,54	695	0,21	49,61	1401
DPHR	52	0,15	4,06	209	0,12	16,3	1021	0,31	79,64	1282
TTILL	90	0,26	7,38	601	0,33	49,26	529	0,16	43,36	1220
ORIG	63	0,19	5,38	425	0,23	36,26	684	0,21	58,36	1172
TSIN	86	0,25	9,11	382	0,21	40,47	476	0,15	50,42	944
DIFF	21	0,06	2,23	302	0,17	32,03	620	0,19	65,75	943
CNCS	81	0,24	10,01	216	0,12	26,7	512	0,16	63,29	809
RESTR	126	0,37	16,09	400	0,22	51,09	257	0,08	32,82	783
AUTH	5	0,01	0,64	284	0,16	36,36	492	0,15	63	781
TPAR	59	0,17	9,64	308	0,17	50,33	245	0,08	40,03	612
DIR2	22	0,06	4,74	109	0,06	23,49	333	0,1	71,77	464
RESL	13	0,04	3,26	41	0,02	10,28	345	0,11	86,47	399
TFHL	9	0,03	2,31	124	0,07	31,79	257	0,08	65,9	390
TOWH	14	0,04	7,33	49	0,03	25,65	128	0,04	67,02	191
INTT	13	0,04	6,88	30	0,02	15,87	146	0,04	77,25	189
CONTRD	1	0	0,56	19	0,01	10,67	158	0,05	88,76	178
TFRWH	1	0	0,57	61	0,03	34,86	113	0,03	64,57	175
VOCAT	3	0,01	5	37	0,02	61,67	20	0,01	33,33	60
HER	1	0	3,03	6	0	18,18	26	0,01	78,79	33
Celkem	34013	100	271,78	181515	100	1496,26	325088	100	2931,96	540616

Popis tabulky: Tabulka 14 uvádí tři typy údajů: ve sloupcích C, T a F počty uzlů daného funktoru, které mají příslušnou hodnotu tfa, ve sloupcích T rel1, C rel1 a F rel1 poměrné zastoupení jednotlivých funktorů v celkovém počtu uzlů s danou hodnotou tfa; a ve sloupcích C rel2, T rel2 a F rel2 poměrné zastoupení jednotlivých hodnot tfa v celkovém počtu uzlů daného funktoru. Poslední sloupec a poslední řádek tabulky uvádějí součty, k nimž byly relativní hodnoty vztaženy. Funktory jsou řazeny sestupně podle frekvence svého výskytu v PDT.

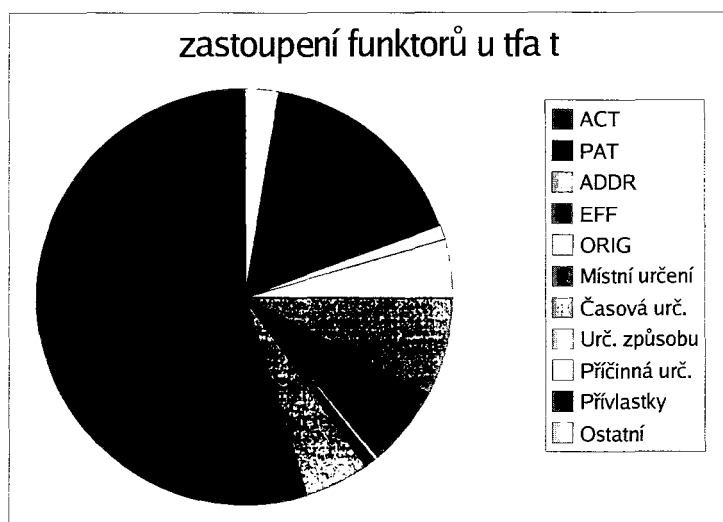
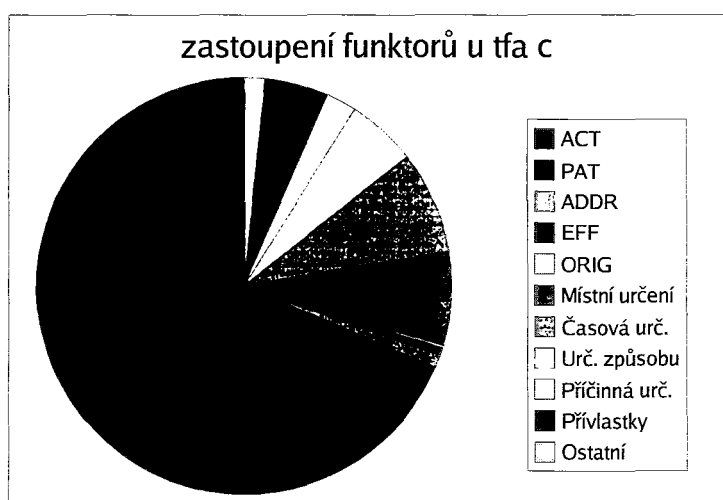
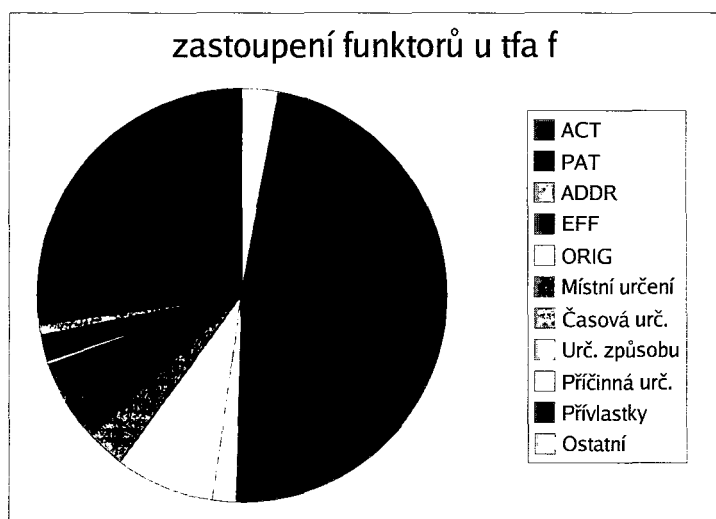
Dotaz: Data byla vyhledána pomocí skriptu ve vyhledávači n-tred (J. Štěpánek), který vyhledal počty jednotlivých kombinací funktor-tfa ve všech uzlech tektogramatické roviny PDT. Z celkového počtu jsem vyřadila ty funktory, které z definice v manuálu nemohou nabývat všech hodnot tfa (PRED, RHEM, ATT, PREC, DENOM, INTF, a PARTL). Funktory, na nichž se hodnota tfa neanotuje vůbec (nabývají hodnoty NA), se do původní vyhledávky nepromítly. Celkový počet zahrnutých uzlů je tedy 540 616.

Vyhodnocení: Při prvním povšechném pohledu na tabulku můžeme vytknout hlavní rozdíly mezi hodnotami tfa v obsazení některých funktorů, které později rozeberu podrobněji, a pro začátek shrnu do několika bodů:

- kontextově nezapojené uzly mají výrazně vyšší procento výskytu funktoru RSTR, tedy restriktivních přívlastků, než uzly kontextově zapojené, a uzly kontrastivně zapojené ještě výrazně nižší,
- kontextově zapojené a kontrastivně zapojené uzly mají výrazně vyšší podíl výskytu funktoru ACT, tedy aktorů,
- kontrastivně zapojené uzly mají výrazně větší podíl aktantů oproti volným doplněním,
- kontrastivně zapojené uzly mají výrazně nižší výskyt funktorů APP a MAT, tedy neshodných přívlastků.

Tato pozorování mi byla vodítky při dalším zkoumání jednotlivých hodnot tfa, při kterém bylo třeba rozdělit funktory do hrubších kategorií, aby se ukázalo, jaké další obecnější tendence jeví hodnoty tfa. Výsledky shrnují následující grafy:

Grafy 3-5: Zastoupení typů syntaktických funkcí u hodnot tfa

Funktory v grafech byly rozděleny do následujících skupin, podle členění v manuálu pro tektogramatickou anotaci:

- místní určení (LOC, DIR1, DIR2, DIR3),
- časová určení (TWHEN, THO, THL, TTILL, TSIN, TPAR, TFHL TOWH, TFRWH),
- způsobová určení (MANN, EXT, ACMP, REG, MEANS, CRIT, CPR, DIFF, RESTR, RESL),
- příčinná určení (CAUS, COND, AIM, CNCS, INTT),
- přívlastky (RSTR, APP, MAT, ID, AUTH),
- aktanty (ACT, PAT, EFF, ADDR, ORIG) byly ponechány každý zvlášť.

Z takto členěných grafů už lépe vidíme zásadní rozdíly mezi kontextově zapojenými, kontextově nezapojenými a kontrastivně zapojenými uzly.

Nejmarkantnější rozdíl je mezi zastoupením přívlastků, které u kontextově nezapojených uzlů zabírají téměř polovinu veškerých výskytů u počítaných uzlů (47,10%), u kontextově zapojených uzlů zhruba šestinu výskytů (16,96%) a u kontrastivně zapojených uzlů pouze 4,83%. Z toho můžeme usuzovat, že přívlastky převážně tíhnou k tomu, být kontextově nezapojené, ale také to, že neobsazují zpravidla pozici kontrastivního základu, a to ani do té míry, do jaké se vyskytují v kontextově zapojených pozicích. Toto pozorování může napovídat i to, že kontrastivní základ má tendenci vyskytovat se v horních úrovních větného stromu (neboť přívlastky jsou vždy hlouběji zapuštěny), což se pokusím ještě ověřit dále.

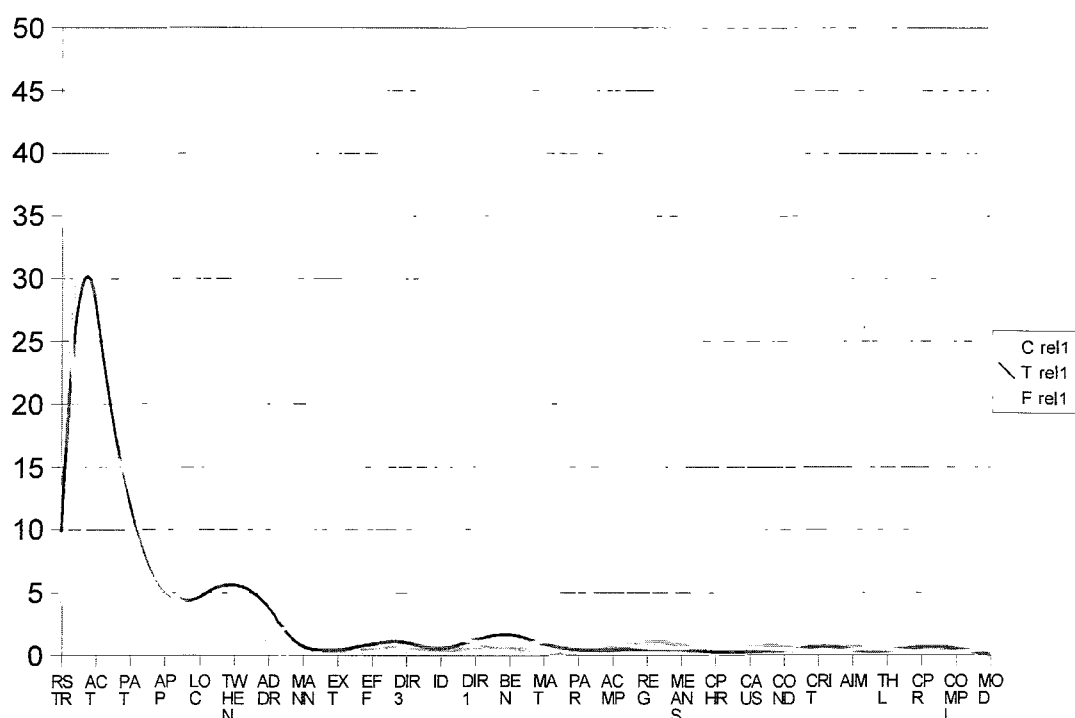
Dále se kontextově nezapojené uzly liší od ostatních zastoupením aktoru – kontextově nezapojených aktorů je jenom 8,28% z kontextově nezapojených uzlů, zatímco kontrastivně zapojených aktorů je 48,41% a kontextově zapojených 37,91%. U ostatních aktantů vypadá rozložení poměrně rovnoměrně, kromě adresátu, který je poněkud více zastoupen u kontextově zapojených uzlů.

Kontextově nezapojené uzly se liší i zastoupením aktantů vůči volným doplněním. Zatímco kontrastivně zapojené uzly obsahují 70% aktantů a kontextově zapojené uzly zhruba 60%, kontextově nezapojené uzly pouze necelých 30%. To naznačuje, že kontrastivní základ má tendenci odsazovat sémanticky důležité uzly na první hladině stromu.

Místní a časová doplnění, o kterých se předpokládalo, že budou tíhnout spíše ke kontextové zapojenosti (kvůli obvyklé roli „kulis“), žádné velké rozdíly nevykazují – místní určení zabírají u všech hodnot kontextové zapojenosti kolem 6%, příčinná 1-25%, způsobová 4-7%. Jeidný znatelný rozdíl je v určení časových, jejichž výskyt je nižší u kontextově nezapojených uzlů (3% oproti 7,5% u kontextově zapojených a 8% u kontrastivně zapojených uzlů).

Pro názornost představy, jak se chovají hodnoty kontextové zapojenosti z hlediska syntaktických funkcí, přikládám ještě křivkový graf zastoupení třiceti nejčtetnějších funktořů.

Graf 6: Výskyt nejčtetnějších funktořů z hlediska tfa

Na tomto grafu můžeme vidět jakési „profily“ chování jednotlivých hodnot tfa a je zřejmé, že průběhy křivek kontrastivně zapojených a kontextově zapojených uzlů jsou si poměrně podobné, zatímco křivka kontextově nezapojených uzlů probíhá na mnoha místech „proti nim“. I v oblasti syntaktických funkcí se tedy

kontrastivní základ chová spíše jako kontextově zapojené než kontextově nezapojené uzly.

3.1.2 Charakteristiky funktorů z hlediska tfa

Kromě otázky, jak se chovají jednotlivé hodnoty tfa z hlediska syntaktických funkcí, se nabízí také otázka, jak se chovají jednotlivé funktory z hlediska tfa. Tabulka 15 uvádí funktory, seřazené podle hodnot rel2 v tabulce 14 – ukazuje, kolik ze všech uzlů daného funktoru má jaký poměr jednotlivých hodnot tfa. Ve sloupcích jsou pak seřazeny od největšího k nejmenšímu podle množství dané hodnoty tfa.

Tabulka 15: Pořadí funktorů podle zastoupení hodnot tfa

C	T	F
CRIT	ADDR	MOD
RESTR	CPR	EXT
ACT	VOCAT	CONTRD
REG	ACT	ID
TWHEN	CRIT	RSTR
COMPL	BEN	RESL
COND	TWHEN	MANN
CNCS	RESTR	PAR
CAUS	TPAR	CPHR
TPAR	TTILL	DPHR
TSIN	THO	HER
LOC	THL	EFF
MEANS	TSIN	AIM
TTILL	DIR1	INTT
TOWH	AUTH	ACMP
PAT	ORIG	DIR2
INTT	APP	MAT
THO	TFRWH	CAUS
CPHR	DIR3	TOWH
AIM	LOC	TFHL
ACMP	DIFF	DIFF
ORIG	TFHL	MEANS
THL	COND	TFRWH
VOCAT	PAT	APP
DIR2	REG	CNCS
BEN	MAT	AUTH
DIR3	COMPL	DIR3
DPHR	MEANS	PAT
DIR1	CNCS	COMPL
RESL	TOWH	LOC
CPR	DIR2	DIR1
HER	CAUS	ORIG
ADDR	ACMP	COND
EFF	EFF	REG
TFHL	HER	THL
DIFF	DPHR	TSIN
MANN	INTT	THO
ID	AIM	TTILL
EXT	PAR	TPAR
PAR	MANN	BEN
RSTR	RSTR	VOCAT
AUTH	CPHR	TWHEN
TFRWH	CONTRD	RESTR
CONTRD	RESL	CPR
MAT	ID	ACT
MOD	EXT	ADDR
APP	MOD	CRIT

Výsledné pořadí jednotlivých funktorů na první pohled nedává žádný obecnější smysl, jednotlivé typy (významově si blízké funkce) se dost často nevyskytují ani v podobném pořadí u dané hodnoty tfa. Vy značené jsou ty položky tabulky, které stojí za povšimnutí: Velký rozdíl v postavení aktoru, ale také adresáta, který se vyskytuje v horní části tabulky pouze u kontextově zapojených uzlů, už pozorovaný rozdíl v postavení restriktivních přívlastků, a také kumulace příčinných určení v horní části sloupce kontrastivně zapojených uzlů. Specifická tendence příčinných určení ke kontrastivní zapojenosti nebyla nikdy dříve pozorována a rozhodně stojí za další zkoumání.

V této kapitole se mimo jiné ukázalo i to, jak nám mohou při interpretaci kvantitativních údajů pomoci různé typy vizualizace. Přesto je nutné brát výsledné údaje stále jako orientační a vizualizace jako ilustrativní postupy. Obzvláště výsledky poměrného zastoupení jsou zkráceny nestejnou četností jak funktorů, tak hodnot kontextové zapojenosti, a také redukcí dat na určité typy závislosti.

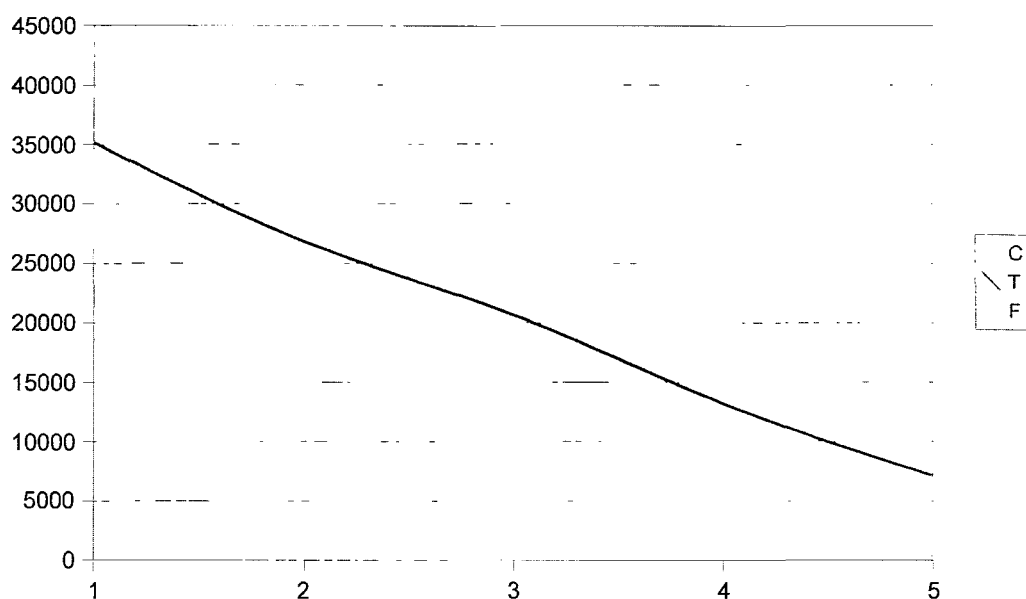
3.2 Umístění kontrastivního základu ve struktuře

V poslední kapitole chci ještě zmínit jeden rys kontrastivního základu, na nějž jsem v průběhu práce několikrát upozornila, a totiž výskyt kontrastivního základu na jednotlivých hladinách větného stromu. Z interpretace syntaktických i slovosledných dat se totiž zdálo vyplývat, že kontrastivní základ silně tíhne k obsazování pozic na první hladině stromu, což jsem se pokusila ověřit. Výsledky shrnují Tabulka 16 a Graf 7:

Tabulka 16: Výskyty hodnot tfa na jednotlivých hladinách větného stromu

Hladina stromu	C	T	F
1	20532	35193	42204
2	5745	26838	39569
3	2606	20632	30045
4	1203	13199	21009
5	468	7135	12599

Graf 7: Výskyt hodnot tfa v daných úrovních zapuštěnosti

Dotaz: Tabulka udává počet stromů, které mají na dané úrovni zapuštěnosti uzly určité hodnoty tfa. Redukce z počtu uzlů na počet stromů byla vynucena technickou kapacitou vyhledávače (výsledné počty uzlů byly příliš vysoké, aby je dokázal zpracovat). Dotaz byl kladen postupně na jednotlivé hladiny stromu, přičemž bylo pomocí fakultativních uzlů vyloučeno, aby se jako hlubší hladina stromu počítaly uzly pod koordinačními spojeními (ty jsou kvůli spojce, na níž visí, technicky zavěšeny o úroveň níže, než kam patří podle významu).

Vyhodnocení: Jak z tabulky, tak z grafu vidíme, že počty výskytů na hlubších hladinách stromů klesají u kontrastivního základu výrazně prudčeji než u kontextově zapojených a kontextově nezapojených uzlů, čímž se potvrzují předpoklady, že jeví tendenci stát na vyšších úrovních stromu, v základní větě struktuře. Zdá se tedy, že kontrastivní rys bývá mluvčím přidáván převážně k uzlům vyšší důležitosti a tvoří tak druhý vrchol věty z hlediska sdělné závažnosti.

4 ZÁVĚR

Pokud zpětně zhodnotím, jak moc moje práce dosáhla vytyčeného cíle, totiž přiblížit se definici kontrastivního základu, je třeba konstatovat, že definice kontrastivního základu zůstává stále daleko mimo dosah našich současných možností. Zato snad nyní víme něco málo víc o jeho chování ve větě, a také známe mnoho dalších nezodpovězených otázek k těm předešlým.

Potvrdit se podařilo několik základních hypotéz:

- rys výběru z alternativ v sémantice kontrastivního základu,
- silnou tendenci obsazovat iniciální pozici ve větě,
- existenci kontrastivního přízvuku,
- motivaci neprojektivit kontrastivním základem.

Ohledně chování kontrastivního základu ve větě se ukázalo, že z hlediska slovosledu a obsazování syntaktických funkcí se chová více jako kontextově zapojené uzly, z hlediska intonace a sémantiky se zase blíží uzlům kontextově nezapojeným. Novým zjištěním bylo, že kontrastivní základ má silnou tendenci vyskytovat se v horních hladinách tektogramatického stromu a obsazovat pozice aktantů.

Nepodařilo se naopak prokázat úlohu vyjádřenosti uzlů v základu při identifikaci kontrastivního základu, výhradní motivaci neprojektivit kontrastivním základem (neboť existují i příklady neprojektivit nemotivované kontrastem) a projev síly kontrastu na zvukové rovině.

Hlavní teze, kterou jsem měla při začátku práce na mysli, totiž fakt, že kontrastivní základ prolíná svým působením mnoho jazykových plánů a je velice komplexní, je z daných průzkumů poměrně patrná. Mnoho problémů, které tato práce teprve otevřela, bude třeba uspokojivě teoreticky dořešit a mnoho dalších problémů se do jejího rozsahu ani nedostalo. Především bude třeba prozkoumat chování kontrastivních základů v rámci strukturace textu, jeho vztah ke koreferenci a možnosti, jak jej využít k automatickému modleování nadvětných struktur. V oblasti zvukové analýzy bude třeba rozšířit základnu dat a pokusit se uvést zvukovou pobodu vět do vztahu k tektogramatickým stromům, a dále se zaměřit na tvar intonačních křivek kontrastivních základů a prozkoumat další parametry, které na něj mají vliv. V oblasti syntaxe by bylo jistě podnětné prozkoumat chování kontrastivního základu z hlediska

povrchové struktury věty a jeho vztah k chování ve struktuře hloubkové. Co se týče kontextové zapojenosti, nevíme dosud, jak je tomu s fungováním případné globální kategorie kontrastivního základu (analogické globálním kategoriím základu a ohniska) a z hlediska výpovědní dynamičnosti bude třeba provést testy na nepříznačné pořadí v základu. Práce je tedy výhledově mnoho a doufám, že některé údaje z tohoto textu mohou pomoci v jejím průběhu.

SEZNAM LITERATURY

- Braun, B.; Ladd, D.R.: Prosodic Correlates of Contrastive and Non-contrastive Themes in German. In proceedings of 8th European Conference on Speech Communication and Technology, September 2003. Geneva 2003. S. 789-792.
- Cinková Silvie, Kolářová Veronika: Nouns as Components of SuSort Verb Constructions in the Prague Dependency Treebank. In Insight into Slovak and Czech Corpus Linguistics. Ed. Šimková, Mária. Bratislava, Veda 2005. S. 113-139.
- Contributions to Functional Syntax, Semantics, and Language Comprehension. Ed. Sgall, Petr. Praha, Academia 1984.
- Daneš, František: A Three-Level Approach to Syntax. In Travaux linguistiques de Prague. 1., *L'école de Prague d'aujourd'hui*. Praha, Academia 1964. S. 225-240.
- Daneš, František; Čmejrková, Světlá; Světlá, Jindra: *Jak napsat odborný text*. Praha, Leda 1999.
- Daneš, František: *Intonace a věta v češtině*. Praha, Academia 1957.
- Daneš, František: *Věta a text*. Praha, Academia 1985.
- Druhé hovory o českém jazyce*. Ed. Opravil, Antonín. Praha, Mikuta 1947.
- Filipec, Josef: *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*. Praha, Nakladatelství Československé akademie věd 1961.
- Firbas, Jan: A Functional View of „Ordo Naturalis“. In Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity – Brno Studies in English, sv. 13, 1979. S. 29-59.
- Firbas, Jan: From Comparative Word-Order Studies. In Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity – Brno Studies in English, sv. 4, 1964. S. 111-128.

- Firbas, Jan: A Study in the Functional Perspective of the English and the Slavonic Interrogative Sentence. In Sborník prací Filozofické fakulty Brněnské univerzity – Brno Studies in English, sv. 12, 1976. S. 9-56.
- Grosz, Barbara J., Joshi, Aravind, Weinstein, Scott: Centering: A Framework for Modeling the Local Coherence of Discourse. *Computational Linguistics*, roč. 21, č. 2, 1995. S. 203-225.
- Gyuris, Beáta: The Semantics of Contrastive Topics in Hungarian. <http://mek.oszk.hu/04000/04049/04049.pdf>
- Hajičová, Eva: Topic-focus articulation in the Czech National Corpus. In *Language and function. To the memory of Jan Firbas*. Ed. Hladký, Josef. Amsterdam (Philadelphia), Benjamins 2003. S. 185-194.
- Hajičová, Eva: Kontrast v základu výpovědi ve světle Pražského závislostního korpusu. In *Proceedings of Korpus jako zdroj dat o češtině*, 4.-6. 11. 2004, Masarykova univerzita, Brno. Ed. Karlík, Petr. S. 103-112.
- Hajičová, Eva; Havelka, Jiří; Veselá, Kateřina: Corpus Evidence of Contextual Boundness and Focus. In *Proceedings of the Corpus Linguistics Conference Series*, 17.-14. 7., University of Birmingham, sv. 1, č. 1, 2005. S. 60.
- Hajičová, Eva; Havelka, Jiří; Sgall, Petr; Veselá, Kateřina; Zeman, Daniel. Issues of Projectivity in the Prague Dependency Treebank. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, num. 81, 2004. S. 5-22.
- Hajičová, Eva; Havelka, Jiří; Veselá, Kateřina: Condition of Projectivity in the Underlying Dependency Structures. In *Proceedings of the 20th International Conference on Computational Linguistics (COLING 2004)*, Geneva, Switzerland, August 23-27. Association for Computational Linguistics, 2004. S. 289-295.
- Hajičová, Eva; Pajas, Petr; Veselá, Kateřina: Corpus Annotation on the Tectogrammatical Layer: Summarizing the First Stages of Evaluations. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, number 77, 2002. S. 5-18.
- Hajičová Eva; Partee, Barbara; Sgall, Petr: *Topic-focus articulation, tripartite structures, and semantic content*. Dordrecht, Kluwer 1998.
- Hajičová, Eva; Sgall, Petr: Topic-Focus and Salience. In *Proceedings of the 39th Annual Meeting of ACL*, Toulouse, 2001, s. 268-273.
- Hajičová, Eva; Sgall, Petr; Veselá, Kateřina: Information structure and contrastive topic. In *Annual Workshop on Formal Approaches to Slavic*

- Languages. Ed. Brown, Wayles et al. Michigan Slavic Publications, Amherst, Ann Arbor 2003.
- Hajičová, Eva: *Negace a presupozice ve významové stavbě věty*. Praha, Academia 1975.
- Hajičová, Eva: Teorie optimality a aktuální členění věty. *Slovo a slovesnost*, č.3, roč. 61, 2000. S. 161-169.
- Hajičová, Eva: Topic-Focus Articulation in the Czech National Corpus. In *Language and Function*. Ed. Hladký, J. Praha, 2002, s. 185-194. C
- Hrbáček, Josef: *Nárys textové syntaxe*. Praha, karolinum 1994.
- Kučová, Lucie; Veselá, Kateřina; Hajičová, Eva; Havelka, Jiří: Topic-Focus Articulation and Anaphoric Relations: A Corpus Based Probe. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, č. 84, 2005. S. 5-12.
- Ladd, Robert: *Intonational Phonology*. Cambridge University Press 1997.
- Mathesius, Vilém: *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha, Melantrich 1947.
- Mathesius, Vilém: *Řeč a sloh*. Praha, Československý spisovatel 1966.
- Mluvnice češtiny 3*. Praha, Academia 1987.
- Mikulová, Marie a kol.: *Anotace na tektogramatické rovině Pražského závislostního korpusu. Anotátorská příručka*. Praha, Matfyz Press 2005.
- Možnosti a meze české gramatiky*. Ed. Štícha, František. Praha, Academia 2006.
- Pierrehumbert, Janet B.: Prosody, Intonation, and Speech Technology. In *Challenges in Natural Language Processing*. Eds. Bates, M.; Weischedel, R. Cambridge Univ. Press, Cambridge 1993. S. 257-282.
- Palková, Zdena: *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha, Karolinum 1994.
- Panevová, Jarmila: *Formy a funkce ve stavbě české věty*. Praha, Academia 1980.
- Panevová, Jarmila; Hajičová, Eva; Sgall, Petr: K nové úrovni bohemistické práce: Využití anotovaného korpusu. *Slovo a slovesnost*, roč. 63, 2002. S. 161-177, 241-262.
- Sgall P., Hajičová E. and J. Panevová (1986): *The Meaning of the Sentence in Its Semantic and Pragmatic Aspects*. Ed. by J. L. Mey, Dordrecht: Reidel-Prague: Academia 1986.
- Sgall, Petr; Hajičová, Eva; Buráňová, Eva: *Aktuální členění věty v češtině*. Praha, Academia 1980.
- Sgall, Petr: Věta, kontext a slovosled. *ČMF*, roč. 80 (1998), č.1, s. 1-11.

- Sgall, Petr: *Úvod do syntaxe a sémantiky*. Praha, Academia 1986.
- Sgall, Petr: From Functional Sentence Perspective to Topic-Focus Articulation. In *Language and function. To the memory of Jan Firbas*. Ed. Hladký, Josef. Amsterdam (Philadelphia), Benjamins 2003. S. 279-287.
- Sgall, Petr: Functional Generative Description, Word Order and Focus. *Theoretical Linguistics*, roč. 27, 2002. S. 3-19.
- Steedman, Mark: *Surface Structure and Interpretation*. MIT Press, London; Cambridge (Massachusetts) 1996.
- Steedman, Mark: Structure and intonation. *Language* 67, 1991. S. 262-296
- Svoboda, Aleš: *DiatHEME: a study in thematic elements, their contextual ties, thematic progressions and scene progressions based on a text from aelfric*. Brno, Univerzita J. E. Purkyně 1982.
- Svoboda, Aleš: České slovosledné pozice z hlediska aktuálního členění. *SaS*, roč. 45 (1984), s. 22-34, 88-103.
- Trávníček, František: Základy československého slovosledu. *Slovo a slovesnost*, roč. 3, 1937. S. 78-86.
- Trávníček, František: Slovosled při důrazu. *Slovo a slovesnost*, roč. 5, 1939. S. 131-144.
- Veselá, Kateřina; Peterek, Nino; Hajičová, Eva: Topic-Focus Articulation in PDT: Prosodic Characteristics of Contrastive Topic. *Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, number 79-80, 2003. S. 5-22.
- Veselá, Kateřina; Havelka, Jiří: *Anotování aktuálního členění věty v Pražském závislostním korpusu. Technical report*. Praha: MFF UK, 2003. LN00A063
- Veselá, Kateřina; Havelka, Jiří; Hajičová, Eva: Annotators' Agreement: The Case of Topic-Focus Articulation. In *Proceedings of the 4th International Conference of Language Resources and Evaluation (LREC 2004), Lisboa, Portugal, May 26-28*. European Language Resources Association, 2004. S. 2191-2194.

RESUMÉ

Práce Kontrastivní základ v české větě se zabývá popisem některých syntaktických a sémantických aspektů fungování jevu, nazvaného kontrastivní základ, ve větách obsažených v Pražském závislostním korpusu. Je členěna na tři oddíly: úvodní, který popisuje metody práce a použitá data, druhý oddíl popisuje chování kontrastivního základu v aktuálním členění věty a třetí chování kontrastivního základu v syntaktické struktuře věty.

Pražský závislostní korpus je menším korpusem zhruba 50 000 českých vět, anotovaných na rovinách morfologické, povrchově syntaktické (analytické) a hloubkově syntaktické (tektogramatické), na které se anotovalo navíc aktuální členění větné a koreference. Aktuální členění větné je v korpusu popsáno jednak hodnotou kontextové zapojenosti, která se připisuje jednotlivým uzlům větných struktur, jednak pomocí hloubkového slovosledu, který reprezentuje výpovědní dynamičnost. Pražský závislostní korpus je složen převážně z publicistických textů.

Kontrastivní základ je zvláštní typ kontextové zapojenosti, který se objevuje ve větách typu *Jemu jsem to neřekl* - lze jej vyjádřit silným tvarem zájmena, přestože se vyskytuje na začátku věty. Z hlediska kontextové zapojenosti vykazuje některé rysy chování kontextově nezapojených uzlů a některé rysy chování kontextově zapojených uzlů. V této oblasti byly zkoumány jeho rysy sémantické a signály v povrchové rovině vět.

Kontrastivní základ vykazuje sémantický rys výběru z množiny alternativ. Tyto množiny byly zkoumány a jednotlivé jejich typy byly ukázány na příkladech z rozsáhlejších textových úseků korpusu. Jako možná kritéria jejich třídění byla navržena explicitnost, velikost a rozčleněnost množiny, za jejichž pomoci byla vytyčena škála síly kontrastu.

Byly propočítány výskyty kontrastivního základu v povrchovém slovosledu a potvrzena jeho silná tendence stát v iniciální pozici ve větě. V oblasti výpovědní dynamičnosti bylo na základě analýzy hloubkového slovosledu zjištěno, že více než třetina klauzí z korpusu začíná kontrastivním základem, a tihne tedy k dvouvrcholovosti na škále sdělné závažnosti.

Jako povrchové signály kontrastivního základu byly zmapovány rematizátory, silné tvary zájmen a neprojektivní konstrukce. U rematizátorů se potvrdilo, že kromě signalizace ohniska fungují ještě jako signály kontrastivního základu s dosahem na hranici kontrastivního základu a kontextově zapojených uzlů. Silné tvary zájmen se v korpusu vyskytují příliš málo na to, aby mohly poskytnout nějaké závěry. Jako nejčastější motivace neprojektivních konstrukcí byla shledána přítomnost kontrastivního základu ve větě, nicméně byly nalezeny i neprojektivní konstrukce nekontrastivní.

Kvantitativní analýzou zvukových dat byla potvrzena hypotéza o stoupavosti průběhu kontrastivní intonace a její odlišnosti od intonace jak objektivního, tak subjektivního ohniska. Svým rozsahem se kontrastivní intonace podobá ohniskové – rozsah obou je patrně větší než rozsah intonace kontextově zapojených uzlů.

Ze syntaktického chování kontrastivního základu byly prozkoumány především jeho vztahy k syntaktickým funkcím. Bylo zjištěno, že hodnoty kontrastivně zapojený téměř nenabývají uzly přívlastků, velmi často jí nabývají uzly aktantů, zvláště pak aktor. Z hlediska výskytu v jednotlivých hladinách větné struktury se kontrastivní základ nápadně méně často než ostatní hodnoty kontextové zapojenosti vyskytuje na nižších hladinách stromů, což koresponduje s nízkým výskytem kontrastivních přívlastkových uzlů a vysokým počtem kontrastivních aktantů.

RÉSUMÉ

This thesis – Contrastive Topics in Czech – describes some of syntactic and semantic characteristics of the expressions, called Contrastive Topics. Following theory of Functional Generative Description (P. Sgall, E. Hajičová and J. Panevová), author is trying to find a ways to explain and verify several hypotheses of FGD by searching data of Prague Dependency Treebank.

Prague Dependency Treebank is collection of czech sentences, annotated on three levels of depth, namely the morphemic layer, the surface shape of sentences and tectogrammatical layer. The deep syntactic structure annotations in the Prague Dependency Treebank, the so-called tectogrammatical tree structures, capture three basic aspects of the underlying structure of sentences: the dependency tree structure, the kinds of dependency syntactic relations, and the basic characteristics of the topic-focus articulation. The basic characteristics of TFA are captured in two ways: the assignment of one of the three values of the TFA attribute attached to each node of the tree and the ordering of nodes in the tree according to the degrees of communicative dynamism (deep word order).

Contrastive topics are special cases of contextually bound nodes, which appear in such sentences as *Jemu jsem to neřekl* – it is possible to express them by strong form of personal pronoun, what would be impossible, if the expression was contextually bound. In contextually boundness' point of view, contrastive topics shows some features of contextually bound nodes and some features of contextually non-bound ones. As these features were analyzed some of their semantical characteristics and some of typical signals of contrastive topics on surface syntactical layer of the sentence.

Semantically, contrastive topics are choosen from set of alternatives. These sets were searched and demonstrated on several examples of longer sequences of sentences from PDT. As possible criteria to their classification was suggested the explicitness of the sets, the size of the sets and the differentiation of the elements of the sets. In account of these three features was described a scale of strenth of contrast.

Searching of the appearances of contrastive topics on different positions in surface word-order confirmed contrastive topics' tendency to occupy initial word-order position. In the deep word-order layer, more than one third of all clauses in PDT contains contrastive topic – the most important expressions are distributed to between initial and final deep-word order position.

As typical signals of contrastive topics on surface syntactical layer of the sentence were chosen the expressions with focalizers, the non-projective constructions and the using of strong form of personal pronouns. Most of non-projective constructions were found motivated by left-movement of contrastive topic, but in PDT also appeared such cases, which are rather non-contrastive. As we expected, many cases of focalizers in PDT signalize contrastive topics (about 10% of all focalizers in PDT).

Our quantitative analyses of spoken data led us to describe some characteristics of contrastive intonation, especially its typical rising contour, different from contours of contextually bound and contextually non-bound expressions (including the subjective focus). Range of f_0 of contextually non-bound nodes and contrastive topics was larger than range of f_0 of contextually bound nodes.

PŘÍLOHA: SEZNAM FUNKTORŮ

ACT	aktant - aktor	Otec.ACT pracuje.
ADDR	aktant - adresát	Poslal dárek příteli.ADDR
ADVS	kořen koordinační struktury vyjadřující odporovací vztah	Viděl, ale.ADVS neslyšel.
AIM	volné doplnění vyjadřující účel	Cvičí, aby zhubla.AIM
APP	volné doplnění substantiva vyjadřující přináležitost	můj.APP hrad
APPS	kořen apoziční struktury	substantivum, neboli.APPS podstatné jméno
ATT	atomický výraz vyjadřující postoj mluvčího	Je to samozřejmě.ATT pravda.
AUTH	volné doplnění substantiva označující autora	Nezvalovy.AUTH verše
BEN	volné doplnění vyjadřující ne/prospěch	Pracuje pro firmu.BEN
CAUS	volné doplnění vyjadřující příčinu	Z důvodu nemoci.CAUS zavřeno.
CNCS	volné doplnění vyjadřující připustku	Navzdory studijním úspěchům.CNCS se v praxi neuplatnil.
CM	modifikátor souřadícího spojovacího výrazu	otec a také.CM syn
COMPL	volné doplnění - doplněk	Vrátila se unavená.COMPL
COND	volné doplnění vyjadřující podmínku	Když spí.COND , nezlobí.
CONFR	kořen koordinační struktury vyjadřující konfrontační vztah	Pavel se zlepšuje, kdežto.CONFR Jan dostává čtyřky.
CONJ	kořen koordinační struktury vyjadřující slučovací vztah	Pavel a.CONJ Jan
CONTRA	kořen koordinační struktury vyjadřující vztah dvou vzájemně se střetávajících subjektů	otec versus.CONTRA syn
CONTRD	volné doplnění vyjadřující konfrontaci	Zatímco mzdy klesají.CONTRD , ceny se zvyšují.
CPHR	jmenná část složeného predikátu	mít plán.CPHR
CPR	volné doplnění vyjadřující srovnání	víc než tisíc.CPR korun
CRIT	volné doplnění vyjadřující měřítko	Seřaď slova podle abecedy.CRIT

CSQ	kořen koordinační struktury vyjadřující důsledkový vztah	Pracoval nezodpovědně, a.CSQ proto dostal výpověď.
DENOM	efektivní kořen nezávislé nominativní klauze, která není vsuvkou	Základní škola.DENOM
DIFF	volné doplnění vyjadřující rozdíl	Je vyšší o dva centimetry.DIFF
DIR1	volné doplnění místa odpovídající na otázku "odkud"	Přijel z Prahy.DIR1
DIR2	volné doplnění místa odpovídající na otázku "kudy"	Jdou lesem.DIR2
DIR3	volné doplnění místa odpovídající na otázku "kam"	Přišel domů.DIR3
DISJ	kořen koordinační struktury vyjadřující vylučovací vztah	Pojedu já, nebo.DISJ ty.
DPHR	závislá část frazému	křížem krážem.DPHR
EFF	aktant - efekt	Jmenovali ho předsedou.EFF
EXT	volné doplnění vyjadřující míru	V nádobě je přesně.EXT litr vody.
FPHR	součást cizojazyčného textu	cash.FPHR flow.FPHR
GRAD	kořen koordinační struktury vyjadřující gradační vztah	Běžel, ba.GRAD utíkal.
HER	volné doplnění vyjadřující dědictví	šátek po matce.HER
ID	nominativ jmenovací a genitiv explikativní	hrad Karlštejn.ID; trest smrti.ID
INTF	atomický výraz vyjadřující "falešný podmět"	Ono.INTF prší.
INTT	volné doplnění vyjadřující záměr	Šel nakoupit.INTT
LOC	volné doplnění místa odpovídající na otázku "kde"	Pracuje v Praze.LOC
MANN	volné doplnění vyjadřující způsob	Mluví hlasitě.MANN
MAT	aktant substantiva vyjadřující obsah kontejneru	sklenice vody.MAT
MEANS	volné doplnění vyjadřující prostředek	Píše perem.MEANS
MOD	atomický výraz vyjadřující modální charakteristiku obsahu výpovědi	Pracuje asi.MOD na půl úvazku.

OPER	kořen souřadné struktury vyjadřující matematickou operaci nebo interval	pět až.OPER deset hodin
ORIG	aktant - origo	Vyrábí nábytek ze dřeva.ORIG
PAR	efektivní kořen vsunuté slovesné nebo nominativní klauze	Přijedu 13. prosince (pátek.PAR).
PARTL	efektivní kořen nezávislé citoslovečné klauze	Hurá.PARTL , vyhráli jsme!
PAT	aktant - patiens	Vaň oběd.PAT
PREC	atomický výraz, který vyjadřuje návaznost klauze na předchozí kontext	A.PREC pak odešel.
PRED	efektivní kořen nezávislé slovesné klauze, která není vsuvkou	Pavel dal.PRED kytku Martině.
REAS	kořen koordinační struktury vyjadřující důvodový vztah	Dostal výpověď, neboť.REAS pracoval nezodpovědně.
REG	volné doplnění vyjadřující zřetel	Vzhledem k počasí.REG nelze nic plánovat.
RESL	volné doplnění vyjadřující účinek	Mluví tak potichu, že mu nerozumíme.RESL
RESTR	volné doplnění vyjadřující výjimku	Kromě tebe.RESTR tam byli všichni.
RHEM	atomický výraz - rematizátor	Jen.RHEM Karel odešel.
RSTR	volné doplnění blíže specifikující řídící substantivum	velký.RSTR dům
SUBS	volné doplnění vyjadřující substituci	Za otce.SUBS jednal strýc.
TFHL	volné doplnění času odpovídající na otázku "na jak dlouho?"	Přijel na měsíc.TFHL
TFRWH	volné doplnění času odpovídající na otázku "ze kdy?"	Přeložil jednání ze soboty.TFRWH na dnešek.
THL	volné doplnění času odpovídající na otázky "jak dlouho?" a "za jak dlouho?"	Stihnul to za týden.THL
THO	volné doplnění času odpovídající na otázky "jak často?" a "kolikrát?"	Pracuju na tom každý den.THO
TOWH	volné doplnění času odpovídající na otázku "na kdy?"	Přeložil jednání ze soboty na dnešek.TOWH
TPAR	volné doplnění času odpovídající na otázky "současně s čím?" a "během jaké doby?"	Během naší dovolené.TPAR ani jednou nepršelo.
TSIN	volné doplnění času odpovídající na otázku "od kdy?"	Budu pracovat od zítra.TSIN
TTILL	volné doplnění času odpovídající na otázku "do kdy?"	Udělám to do pátku.TTILL
TWHEN	volné doplnění času odpovídající na otázku "kdy?"	Přijdu zítra.TWHEN
VOCAT	efektivní kořen nezávislé vokativní klauze	Hanko.VOCAT , podej mi to.

Prohlašuji, že souhlasím s půjčováním a kopírováním této práce k nekomerčním účelům.

V Praze dne 14. 8. 2007

Kateřina Veselá *Kateřina Veselá*

Vysoká škola: UNIVERSITA KARLOVA
Katedra: ÚSTAV ČESKÉHO JAZYKA A TEORIE
KOMUNIKACE

Fakulta: FILOSOFICKÁ
Školní rok: 2001/2002

ZADÁNÍ DIPLOMOVÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

pro KATEŘINU VESELOU
obor ČESKÝ JAZYK A LITERATURA

Název tématu: Prvky kontrastu ve výslovnosti českého
abstraktního členění věty

Zásady pro vypracování:

na základě materiálu ČNK a jeho syntakticko-akustického
analýzy v Pražské univerzitní korporaci a studia
teoretických prací o abstraktním členění a kontrastu vymezit
pojetí kontrastu z hlediska AČV a struktury věty. Pozornost
je třeba věnovat kontrastu na různých syntaktických úrovních
(vnitřní věty/klaury, mezi větami/klečení, ve vztahu k hyperklauzám
i ve vztahu k situačnímu kontextu) a zkoumat se nej-
mälejší kontrast ve výslovnosti české. Je třeba být v úvahy
provádět věty a také některé specifické otázky při přejímání
slovořádku (věťorádku) pořadí.

Rozsah grafických prací:

Rozsah průvodní zprávy: 100 stran

Seznam odborné literatury:

Sgall, Hajičová, Burdakov (1980) *Algebra elementů v češtině*.
Pauerová (1986), *Formy a funkce ve slovotvorné vědě*.
Dauš, Větrník a kol.
Dauš (1987), *Intence a věda ve spisovné češtině*.
Sgall a kol. (1986), *Úvod do syntaxe a sémantiky*.
Hrbáček, *Nárys české syntaxe*.
Hajičová, Paríček, Sgall (1998), *TFA and Tripartite Structures*.
Svoboda (1981), *Diachronie*.
Česká syntaxe

Vedoucí diplomové práce: prof. dr. Eva Hajičová, BSc

OPONENT: PROF. O. VLIŠŇÁK

Datum zadání diplomové práce:

Termín odevzdání diplomové práce:

L. S.

.....
Vedoucí katedry

.....
Děkan

V dne 19.....